

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЗ «ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ К. Д. УШИНСЬКОГО»

О. Б. ПЕТІНОВА

СУЧАСНА ЛЮДИНА: ПЛОЩИНИ ФІЛОСОФСЬКОЇ РЕФЛЕКСІЇ

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

для здобувачів третього (освітньо-
наукового) рівня вищої освіти ОНП Філософія

ОДЕСА 2023

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД «ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ К.Д.УШИНСЬКОГО»**

Кафедра філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності

**СУЧАСНА ЛЮДИНА: ПЛОЩИНИ
ФІЛОСОФСЬКОЇ РЕФЛЕКСІЇ**

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

**для здобувачів третього (освітньо-наукового) рівня
вищої освіти ОНП Філософія**

ОДЕСА, 2023 р.

**Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина:
площини філософської рефлексії»**

УДК: 1+167/168

Затверджено вченою радою Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

Рецензенти:

Доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії, біоетики та іноземних мов Одеського національного медичного університету
Володимир Ханжи

Доктор філософських наук, професор кафедри філософії, політології, психології та права Одеської державної академії будівництва і архітектури
Ірина Кадієвська

Сучасна людина: площини філософської рефлексії. Конспект лекцій для здобувачів третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти. Укладач: О. Б. Петінова. Одеса: ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», 2023. 97 с.

Людина виступає агентом соціальних практик, суб'єктом діяльності, що володіє свободою вибору засобів для здійснення життєвих проєктів. Соціальні практики виникають завдяки вихідним габітуальним установкам, що набуваються в об'єктивному соціальному середовищі. В історії філософії склалося чимало підходів до інтерпретації феномену людини, і кожен з них репрезентує певну культурно-історичну ситуацію, в межах якої це поняття набуває своїх специфічних рис. Людина – це не сталий об'єкт, якій можна було б однозначно описати «раз і назавжди», а складна динамічна система, що знаходиться в стані поліфонічного розвитку, набуваючи нових характеристик та інтерпретацій. Конспект лекцій вміщує матеріали до тем навчальної дисципліни (ОК) «Сучасна людина: площини філософської рефлексії» для здобувачів третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти, що передбачені робочою програмою, та список літератури до кожної з них.

**Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина:
площини філософської рефлексії»**

ЗМІСТ

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ І. ФІЛОСОФІЯ СУЧАСНОЇ ЛЮДИНИ: ЛЮДИНА І ЧАС, ЛЮДИНА І СУСПІЛЬСТВО, ОСОБИСТІТЬ ТА ЇЇ САМОСТВЕРДЖЕННЯ		
Тема 1.	Людина, час та смисложиттєві цінності через призму сучасності (див.: Філософія. Підручник / Є. Р. Борінштейн та ін. ; за ред. Є. Р. Борінштейна. Львів: Видавництво АТБ «ННВК»). С. 10 – 71. URL: http://dspace.pdpu.edu.ua/handle/123456789/11333	
Тема 2.	Творча особистість та проблема її самоствердження (див.: Філософія. Підручник / Є. Р. Борінштейн та ін.; за ред. Є. Р. Борінштейна. Львів: Видавництво АТБ «ННВК»). С. 71 – 95. URL: http://dspace.pdpu.edu.ua/handle/123456789/11333	
Topic 3.	Modern postmodern antinomies of the suspense butt and their significance for the development of specialness in the conjuncture of transformational processes of social reality.....	4
Topic 4.	Modern forms of expression of fluctuating personal processes in social being.....	13
ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ І. ФІЛОСОФІЯ СУЧАСНОЇ ЛЮДИНИ: ЛЮДИНА І ЧАС, ЛЮДИНА І СУСПІЛЬСТВО, ОСОБИСТІТЬ ТА ЇЇ САМОСТВЕРДЖЕННЯ		
Тема 5.	Соціально-філософські конотації моделей homo economicus у контексті поглядів на суспільство та економіку.....	35
Тема 6.	Глобалізація, неолібералізм та нова економічна людина в Україні: виклики часу.....	64

**ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ I.
ФІЛОСОФІЯ СУЧАСНОЇ ЛЮДИНИ: ЛЮДИНА І ЧАС, ЛЮДИНА І СУСПІЛЬСТВО,
ОСОБИСТІТЬ ТА ЇЇ САМОСТВЕРДЖЕННЯ**

Topic 3.

**Modern postmodern antinomies of the suspense butt and their significance for
the development of specialness in the conjuncture of transformational processes
of social reality**

PLAN

1. The search for one's own identity in the postmodern era.
2. Phenomenology of E. Husserl and his successors and the problem of "own-alien"

The search for one's own identity in the postmodern era. The problem of personality has always been of the key topics in philosophy, and this subject can never be exhausted, as, on the one hand, it cannot exist in isolation from society, which is constantly acquiring new characteristics, and, on the other hand, new ideas, theories and concepts arise, which introduce alternative ways to solve problems in their corresponding subject fields. The changes in the socio-cultural circumstances require new personality concepts. As it is known, Aristotle called human “Homo Politicus”, and this is a very precise characterisation, because the essence of a person is formed and is shown only in a collective of their own kind. Social being is the process of actualization and development of individuals’ essential skills in the context of co-existence with others, as well as the mutual exchange of these skills.

Why is the problem of identification so au goût du jour in our time? Why is it one of the central problems in phenomenology? It should be pointed out that nowadays the conflict between I and the Other became ever more problematic. We easily employ others’ thoughts, meanings, concepts, making them our own, while at the same time, that which pertains to I, becomes ever more estranged from ourselves. The I is now found outside of ourselves, and the Other – within my own Self. It is clear that the Other helps the realization of one’s own originality. However, at the same time juxtaposition of I and the Other can both encourage person’s identity, as well as lead to its change and destruction. Therefore, there is always a danger of losing oneself inside the Other. There is always an element of destruction in a creative personality: by overcoming the old, a creative personality obtains new horizons, which become its more perfect forms of being. If the creative personality’s purpose itself is to destroy, this is destructive creativity. Destructiveness is common for all human beings, and the main difference is in its object: whether it is other people or the person themselves. On the other hand, the concept of destructiveness means atypical behaviour, which comes in conflict with the societal norms, but at the same time, which is directed at the destruction of norms and stereotypes. In nature, it is more common that an organism which is more adapted to the environment, tries to oust the less adapted one. However in the society the power of natural selection weakens, and the competition takes forms which may not be directly associated with destruction as a violent form of

decomposition. At the same time, the reality of the Other, as well as the other reality, by the mere fact of their existence prompt the necessity to ensure the sovereignty of the inner world in relation to the other worlds and the other Selves.

For the justification of the problem of identification from the point of phenomenology, we should refer to the philosophical ideas of E. Husserl, E. Levinas, P. Ricoeur. However, now we're going to be interested in solving the problem of self-identification within the framework of intersubjectivity and, in particular, what is the role of the Other in this process?

Phenomenology of E. Husserl and his successors and the problem of "own-alien". We start our research from the phenomenology of Husserl. According to him, life light exists in the acts of the life of the soul, the acts of consciousness, and subjectivity is the only meaningful instance of the world, the absolute source of its meaning. A person develops their life light by revealing and exposing in the sight of the common day their own values and preferences, interests and needs. Under the influence of the I, which earns to manifest itself, the outer reality loses its calm, gets rid of indifference, restructuring according to the meaningful values and leading motives. According to Husserl, the intersubjective world cannot be a personal creation of the subject, but is involved in the fact of otherness, because for each particular person, it is their own "here-world", which is different from every other world. This intersubjective world is double-sided. On the one hand, for each there is their own world of subject-relative experience, and on the other hand, it exists in relation to all subjects that are able to cognise, and to their phenomena of the world. It lies at the basis of comprehension of the objective world. The stability in the intersubjective process lies in relations with other I in terms of the experience of the Other. By directing all attention to this Other, the subject tries to find stability by dividing themselves into their own being and that which is alien to it, the characteristics which are not different, but alien, incomprehensible, dark.

The basis of identification according to Husserl is the idea that consciousness is limited by time. In his opinion, life is basically a concept tightly bound with the that of time. It is a flow, and its source is the actual perception or the "living present", into which we step gradually. The meaning or the essence is born as an essential or meaningful identity of that, which is being experienced, in different experiences, which can be at the same time tied to the "living present". "The Self is not an experience, but the one who experiences, not the act, but the one who commits this act, not a characteristic, but the one who possesses such, etc. The Self finds itself, finds its Self-experiences and allocation of spirit in time, and, at the same time, it is not just now that it knows itself as existing and possessing this and that; it also possesses memories, and in these memories it finds itself as the one, which is the same as the one who possessed these or those specific experiences just now or before, etc. All that which is owned and was owned, has its own temporal position, and it is exactly Self which is something identical in time and takes up a specific position in time" (Husserl, 1994, pp. 226-227). "Considered phenomenologically, I find myself as a pure Self and my stream of experiences, in which I find its space-time essence, that stretches out into the infinity, and I find this essence as the identical true meaning in the multiplicity of subjective phenomena and in the rule of intention of the further phenomena, as an idea, which stretches into the infinity, and the true essential meaning of which is found through

***Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина:
площини філософської рефлексії»***

coming closer to it, as well as from the point of view of probability”(Husserl, 1994, p. 360).

Another phenomenologist, M. Merleau-Ponty also talks about the temporal nature of consciousness and existence. He says the following about the qualities of space and time: “perception gives me a “field of presence” in the broad sense, which unfolds in two dimensions: in the dimension of “here-there” and in the dimension of “the past – the present – the future”. At the same time, it is the second dimension which helps me understand the first one, for both I myself, as well as the others, and the things of the world, are all temporal, however I can say and come from only one sort of temporality - the temporality of my own existence, the unfolding of which gives me the world.” The temporality of the existence is understood by M. Merleau-Ponty in the following manner: “ it is an intentional transition from that what I have, to that what I aim at, from that, what I am, to that, what I want to be (Merleau-Ponty, 2006, p. 281). In this manner, the subject, according to Merleau-Ponty, is inseparable from the its situation, it is “a specific probability of situations; that is, it can actualize its essence in no other way, other than being a body and coming into the light using its body” (Merleau-Ponty, 2006, p. 318).

According to Husserl, in order to understand what is human or what I myself am as a separate personality, I need to partake in the infinity of experience, in which I cognise myself from a different perspective, according to newer and newer qualities, and more and more perfect. The defining features of this experience are: temporality; such understanding of intentional consciousness that, as an experience of consciousness, is divided into the experience of I, myself and the experience of the Other. Experience of I, myself is a stream of my consciousness, universal structures of which make it a transcendental consciousness. “The pure Self”, according to Husserl, is totally empty – it has no essential components, it cannot be described. The pure Self acts as a sort of self-evident point. The Self is absolutely empty, which means that it is identical, because its emptiness guaranties that it can’t be non-self-evident. The Self remains self-evident because it is empty, and constitutes a certain monad, which has no other attributes, apart from the defining self-evidence of identity, and due to which the other phenomena can be constituted – different intentional acts, experiences, and, accordingly, the world view. Therefore, the identity, or self-evidence-ness, is not problematized by Husserl, but is simply stated. The transcendental Self lies outside of the world, it is a source, that constitutes the meaning of this world and the meaning of the human’s existence inside of it.

As we can see, the cognisance of the transcendental Self is unfolded only in a dialogue with oneself due to the ability to split in two parts: the one that watches, and the one that is being watched, - a Self, transcendent in relation to the world, and a Self, which is submerged in the world. The latter Self, as an inherent part of the world, plays the role of the Other. The consciousness of the transcendental Self becomes the source of its own meaning. The intersubjectivity is understood by Husserl as the structure of an object, through which I touch upon the experience of the Other. From here in his philosophy comes the concept of the living world as the world of culture, which encompasses an infinite number of human worlds, since an individual always acts within the framework of intersubjective heritage.

A person takes their place due to the fact that they act and live in the context of the meaningful connections, which allow to determine, according to the relevance, not only

***Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина:
площини філософської рефлексії»***

their own position, but also the position of all that surrounds them. This definition (identification) happens within the limits of their own life situation: a person is always born in a certain language environment and cultural tradition. Tradition, according to Husserl, acts as a mechanism of social and cultural inheritance, which ensures the generational change, societal connection and interaction of individuals. It is in the context of traditions, that the process of formation of my personality is unfolding. If tradition is the cultural heritage of many generations, then its basis is intersubjective. It is the intersubjective dimension of tradition which opens up *Volksgeist* for us. Because there exists something that binds the generations. It is the territory which they live on, the language they speak, a certain world view, which is transmitted from one generation to the other. Therefore, they are all united by one national culture.

The concepts of “I can” and “I do” allow us to talk about not a formal, but a meaningful understanding of the Self. This “I can” is characterized by Husserl as the Identical Self, as a special unchanging style of Self and its unchanging personal character. This is what remains the same under the unstopping change of ideas and opinions, namely: my ability to have my own views and to make judgements, as well as to change them. And if an identity of a thing is a result of my work on identification of its meaning, this is only possible because at the basis of my own life lies the unconditional synthesis – the unity of Self and its “living reality”. On the basis of this unity arises the unity of personality, which, however, doesn’t exist in the context of constitution and self-torture, but in the context of relationships with other people.

A transitional form from the pure Self to a personality monad is the pure Self in the total concreteness, in the world around me. The Other, according to Husserl, acts as a new meaning of being, which goes beyond the bounds of a monadic ego in its lonely originality, which is also reflected in my monad. The presence of meaning of the other within the horizon of meanings is a prerequisite of thematisation and understanding of this meaning. According to Husserl, pre-phenomenal, pre-empirical substance is the identical, the bearer of that, which changes, and of the stable, which brings together all temporal phases of the flow due to the unity of the common entity, according to the ancestral community, which, however, doesn’t appear in the abstract entity at all. Identity is the essence in the unstopping common flow, which is stored in its individuation.

It would also be beneficial to compare these ideas of Husserl with the views of B. Waldenfels. The being of subjectivity inevitably assumes the mode of existential lack of meaning and perceives being in different constructs of foreignness. The processes of globalization, which are present in today’s society, have led to the emergence of the phenomenon of slipping identity, which doesn’t allow social individual to self-identify within the traditional framework of sociality. B. Waldenfels and E. Levinas believe that identification of objectivized essence in symbolic structures is set through the discourse of the lack of meaning with the effects of the lagging behind Self, where the discourse of the other is made into the basis of the discourse of subjectiveness. The subject is only capable of self-identification, which coincides with their own *raison d’être*. The field of identification unfolds as the distance between the I and the Other. The relations between the two open up to be an empty discourse of the I, told from an empty position on an individual. Since an individual does not possess a meaning, they are unable to endow with it any foreign discourse.

***Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина:
площини філософської рефлексії»***

Waldenfels talks about the necessity and the possibility of a coming together with the Other, which is related to the subject's ability to change and the perception of that, which does not fall in line with the common order of things and meanings. The Other is something entirely new, something which changes the whole situation. The event of meeting with the Other is something which changes both the subject and the whole world. If the meeting with the Other is possible, then it is an experience of becoming, an experience of change of one's own identity, does it mean that we go back to the idea of interchangeability of identities? No. We can state that the state of being in a meeting with the Other, it, in a certain way, opens ourselves up to an I outside of our identity. The Other world stretches out, changes us, but it doesn't mean that it can be lived.

An interesting and fruitful application of phenomenological approach to the questions of ethics we may find in the works of a French philosopher E. Levinas. His ideas have a very high importance for our research, because he is almost the very first person to directly put forward and study in detail the questions of personal identity's formation, and the process of individualization itself. He comes from the idea that "Self" is rooted in sensuality, in the feeling of pleasure from being in itself. The particular character of being is rooted in the initial consent, the consent to exist, the consent to be happy, and, in its turn, in the principle of individualization, which by itself can only be understood from within, through the means of the interior. Nevertheless, the reverse moment of such individualization on the sensual level is the oblivion of the past, separateness of the "Self", that is, limitless egoism. It is interesting that for Levinas such egoism is not something ethically negative. It is more of, if framed in Husserl's terms, is an inevitable step of ego-genesis, a step due to which, the "Self" opens up and wakes up. But such self-control of course isn't the true identity of the "Self", because it is only the basis for the emergence of the idea of Infinity, in which the meeting with the Other must take place.

Sensual isolation of the "Self" should not be broken by the emergence of the Other, vice versa, it remains, but in such a way, as to not become a hindrance to letting out. It is needed that in a separate being the doors to the outside be both closed and open.

The contradiction in the relationship of the "Self" and the Other are expressed in the form of language. These relations, essentially are the process of studying, a school of going outside, into the infinity of the exterior, that is, ethics in the full sense of this word. Therefore language, which is always a gesture of relation, from the very beginning, carries a certain ethical colouration, a certain ethical attitude to the infinity of the exterior. On the other hand, this relation and this experience of the other are again not a simple confrontation of the "Self" and the Other. These relations are more akin to the relationship between a teacher and a student. It is in this teaching that the presence of infinity is elaborated, which breaks the loop of totality.

The relationship with the Other, the relationship to the Other exists not outside the world, it at the same time is greater than the world, it goes beyond its bounds in its ability to narrate. Word overcomes the particularity of a singular thing, giving it a universal character. This trend towards universalization is also undoubtedly ethical in its essence, but not in a sense that the particular must dissolve in the universal of ethical norm and instruction, no matter how kind and righteous those were. The universality makes the narration possible, which is always a gift, an ethical gesture towards the other. As a remark along the way, the definition of the ethical for Levinas has a very vast volume and

is also ambivalent. Evil intention is also surprisingly considered an ethical relation and should be considered with all due rigour. However, the basic and the more important relation to the Other remains that, which makes the world of “I” and the world of Other a common one.

Levinas successfully implements ethical concepts of phenomenology that were laid down by Husserl and Heidegger, showing that ethical involvement of a person is not limited to adhering to the common models of behaviour, which are regulated by the external norms and rules. By elaborating on the connection between ethics and ontology, Levinas arrives at the problem of personal being and person’s identity confirmation. He shows that such identity is of course not a given, as it had been shown previously by Heidegger, but it also cannot be comprehended only coming from one’s own care about themselves. For Levinas identity is both ontologically and ethically grounded in dialogue, in a situation of a meeting and in a relationship with the Other. Therefore, it can be said, that according to Levinas, it is exactly ethics, especially in the broader sense of this term, that should be considered the “first philosophy”, because it is impossible to think of such a being, which would not be grounded in ethical relations, relationships. As was later shown by P. Ricœur in his work “I – self as the other” (Ricœur, 2008), even one and the same person can be the Other for themselves. Thus, dialogical ethics is a necessary constructive moment of personal identity. But we should not forget that the inner dialogue is also in a sense a dialogue, and in relation to oneself – an ethical relation.

Therefore, Levinas considers the function of identity as one of the most important features of human nature. According to him, it is because of it that a person recognizes their otherness in relation to the world. But this function can sometimes become an attachment to oneself, which leads to a heightened sense of loneliness. It is in loneliness that Levinas sees the moment of subject’s formation out of the anonymous existence. Loneliness is the lack of time. A subject deprived of temporality, manifesting themselves only as an incarnation, is shut within their identity and is deprived of the ability to change. Such a change should be understood as a possibility of existential renewal.

The problem of identity occupies a special place in philosophy of P. Ricœur. This philosopher sees the objective of his work as the development of a generalized concept of a 20th century person as well as its improvement, which would take into account the contributions of phenomenology, existentialism, personalism, psychoanalysis, etc. The philosophical constructs of P. Ricœur are based on the critical rethinking of Freud’s psychoanalysis and Husserl’s phenomenology. He strives to overcome the extremities of the both in order to create his own vision of person, which was to be based on the pluralism of those psychoanalytical, existentialist, phenomenological and hermeneutic ideas.

P. Ricœur is considered a representative of phenomenological hermeneutics. “Self as the Other” is his main work about the human, about person’s ability to act, about how a word can be an answer to the question of “who am I?” In this work, as well as in the works of the previous philosophers, re-thinking of the problem of human existence takes place. The aim of Ricœur’s philosophy is the creation of conditions for a person to come to terms with themselves, with their body and the world. He writes: “Personality is not a problem which is separate from history and memory, personality is a central concept. Personality in history is a question of finding oneself in relation to the others and in

***Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина:
площини філософської рефлексії»***

relation to the past, and how a person projects themselves into the future is connected to that”.

Ricœur shows the levels through which personality’s development goes: from personality to “Self”. He highlights three levels: linguistic, practical and ethical. On the first level we deal with the universal capabilities of our language, which become apparent in speech comprehension about people as personalities, and about the “Self”. In this case, a personality cannot yet be characterized as a “Self”, but something can already be said about it. Here we can differentiate one particular personality from all the others. It is a part of that what we call the identification. Here we can identify one given particularity only by relating it either to a class of bodies or to a class of personalities. The second level appears because of the transition from semantics to pragmatics, that is, to a situation, in which the meaning of sentences depends on the context of the dialogue. The third level is the ethical level. It is related to the concept of “ethical guidance”. It is contained in the judgements, which state that people are to supposed to take the responsibility for their actions. “An ethical intention is an intention of good will to live with the other and for the other, according to fair principles” (Ricœur, 2002b, p. 206).

An important moment in Ricœur’s philosophy is the emergence of the concepts of «idem» and «bononiae», where the first one means “identical” in a sense of “analogical”, the same as the one which contains some form, which is unchanging in time. The second concept, “ipse”, means “identical”, but it is related to the concept of Self, Oneself. It means that an individual is identical to themselves. The interpretation of Self plays a major role in the process of self-discovery. Personal identity can only be articulated properly in the temporal dimension of human existence. And it is in the process of forming one’s own life story, which basically means putting events into order, that a person acquires integrity and stability of their identity, where the narrative is its necessary aspect. At the same time, no person constructs their own identity, their own narrative is always intertwined with the narratives of the others about that person, about the world and the others’ stories.

Thus, the identity of I is inseparable form the identity of the Other, because they exist in a continuous interpretative relationship: one’s own narrative already contains fragments of the others’ narratives, and is itself included into them. This intersubjectivity serves as a basis for the transition from I to Myself. On the way of self-identification, there exists a danger of self-deception, and in their search for identity, a subject may come across the danger of losing one’s own identity as well as the lack of Self. It is because, on the one hand, to be human means to be able to shift to a different perspective, and, on the other hand, a question arises: what will be happening to my own values when I will be trying to understand the values of another person, or other peoples’? The identity of I is an essential part of the identity of the Other, because they exist in a continuous interpretative relation, and one’s own narrative already carries the fragments of others’ narratives and is itself included into them. An ideal model of a relationship between I and the Other would be a social interaction which is to be understood as an exchange of symbols. Ricœur writes, “..we are united by means of the world of language. In reality there exist not only two persons, that are talking to each other, but a whole linguistic unity, which gives us instruments with which we are able to communicate” (Ricœur, 2008, p. 108). The relationship with the Other is always in one way or the other mediated through the system of symbolic exchange. Identity appears as

***Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина:
площини філософської рефлексії»***

my won story of life, which gets compared to the stories of the Others in an attempt to give it some integrity. I and the Other are not merely identities, but always also something else.

In Ricœur's philosophy the connection between I and the Other is considered to be a dialogue, and language is the mediator between the two. The attitude towards oneself and the attitude to the Other is based on the text, which was created by culture and human experience, and their interpretation gives us an understanding of ourselves, the Others and the meaning of the world. Therefore, the interaction between I and the Other is a symbolic exchange, and any human activity includes a component of understanding and interpretation.

This French thinker attempted to outline four major human abilities. First of all, the ability to talk, to interact with others by means of language. "I can speak". Secondly, the ability to interfere into the world by means of actions, efforts, to pave their own path in the physical world, so to speak. "I can act". Thirdly, the ability to narrate their life and to form their own identity through such narratives, using memories as a basis. "I can tell about myself". Fourthly, the ability to be a subject of an action, to consider oneself as the author of their own actions. Framing it this way, Ricœur empathises the always communal character of an individual subject.

Identification, according to Ricœur, is impossible without comprehension of subject's belonging to one or the other culture. The case is, the national culture acts as a sort of life generator, an orderer of the chaos of life, where the "national" represents a structured regime. Of course, national identification comes into being, first of all, through the statement of "I – the Other", by separating a certain cultural group from the others according to the principle of "Self – the Other". It is impossible to escape the delineation of the mine and the others' because a person often lives among people of other cultures, and they realize that besides the world which is native to them, there exist other worlds, that are native to somebody else, however that are totally foreign to that original person. "Self", "mine", always need self-identification. However in the modern context this identification cannot be expressed by mere belonging to something. I am not myself because it needs to be related to a place, a time, a culture, that is, the elements of the Self.

In this context, new forms of identity gain special importance, which are more fluid and plastic, these are highly in contrast with the identities of the traditional society. Relatively recently (in the Western countries – starting in the 50s and 60s of the last century, and in Ukraine – a little bit later), new youth subcultures acquired popularity, and many of these were related to certain music styles. In the last two decades there appeared and gained popularity the so-called online communities, which are even easier to join, as compared to the "traditional" subcultures. Sometimes a "mishmash of identities" prompts the expulsion of some of society's members (which is highly relevant for the youth) into marginality, which may instigate deviant behaviour. All these forms of expression of personal fluctuations in the social existence require special attention.

Post-modernism actualized the problem of search for one's own identity in a certain negative sense, which bears a certain similarity to the way the activities of Sophists prompted the emergence of the classical philosophical systems of Antiquity – first of all, Plato's and Aristotle's. What we mean is the certain therapeutic effect which came as a result of works of post-modernists, and which manifested in the desire of many

western intellectuals to set some ontologically meaningful statements against the post-modernist sermon. Because if a person's identity (including its cultural-historical identity) is dissolved in the arbitrarily accepted illusory ideologies, then the whole culture will dissolve, and personality along with it.

In the history of philosophical thought the historical sequence does not always correspond to the logical sequence. Phenomenology of Husserl and his followers can often answer the calls raised by post-modernism. Phenomenology tries to construct a framework in which a personality attains an ontological basis, however the phenomenological understanding of ontology is fundamentally different from the classic one. While the classical systems of the past tried to find a transcendental ground for personality (akin to Hegel's Absolute Spirit), phenomenology transfers the discourse to the plane of the problem of bodily experience. This is the real area of different people's contiguity and communication, where their inner living worlds mutually open. The meaning of human existence lies in the existence of the Other, in the study of it, which manifests already at the stage of bodily experience. The human (cultural) world emerges when the system of "I – the Other" comes into being, when there emerges a certain inner relationship between mind-bodies of I and the Other, when the Other starts acting not as a part of the outer world, but as a mode of perception and a carrier of behaviour. The primary connection of a person with the world is done through perception, which is both the first manifestation of human subjectivity and the first step in creation of the world of culture. Therefore, an accurate perception of the outside world is impossible without the existence of the Other. The world as understood by phenomenology is a meaning which shines through the section of the experience of "Self" and the experience of the "Other", in their mutual interconnection. Phenomenology states that it is highly important to find one's own place in this world and to clearly delineate the limits between the "Self" and the "Other", because stepping over this boundary may be dangerous for a personality.

Literature:

1. Petinova O., & Tkachenko E. Co-existing with the Other in the Aspect of the Problem of Fluctuations of Personality in the Society. *Studia Warmińskie*. 2022. № 59, P. 97–110. <https://doi.org/10.31648/sw.8329>
2. Вальденфельс Б. Мотив чужого. Минск: Пропилеи. 1999.
3. Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии. Книга первая. Общее введение в чистую феноменологию. Москва: Академический Проект. 2009.
4. Гуссерль Э. Картезианские размышления / пер. Д. В. Скляднев. Санкт-Петербург: Наука, Ювента. 1998.
5. Гуссерль Э. Философия как строгая наука. Новочеркасск: Сагуна. 1994.
6. Кристева Ю. Силы ужаса: эссе об отвращении. Санкт-Петербург: Алетейя. 2003.
7. Левінас Е. Між нами. Дослідження. Думки про іншого / Пер. В. Куринський. Київ: Дух і Літера. 1999.
8. Левінас Е. Права людини і добра воля. Київ: Дух і Літера. 1997.
9. Мерло-Понти М. Видимое и невидимое / Пер. О. Н. Шпарага. Минск: Логвинов. 2006.
10. Рикёр П. История и истина / Пер. И. С. Вдовина & О. И. Мачульская. Санкт-Петербург: Алетейя. 2002.

**Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина:
площини філософської рефлексії»**

11. Рикёр П. Конфликт интерпретаций. Очерки о герменевтике / Пер. И. Вдовина. Москва: «КАНОН-пресс-Ц»; «Кучково поле». 2002b.
12. Рикёр П. Память, история, забвение. Москва: Изд-во гуманитарной литературы. 2004.
13. Рикёр П. Я-сам как другой. Москва: Издательство гуманитарной литературы. 2008.
14. Ткаченко К. В. Флуктуації особистості в сучасному суспільному бутті: дис.... канд.філос.н.: 09.00.03 / ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського». Одеса. 2020. 204 с.

Топік 4.

Modern forms of expression of fluctuating personal processes in social being

PLAN

1. Subcultures as a method of youth socialization in the context of the development of modern Ukrainian society.
2. Communicative activity of virtual communities
3. Marginality as a form of deviant personality behavior

Subcultures as a method of youth socialization in the context of the development of modern Ukrainian society. Human sociality is expressed in the forms of culture as a sign-symbolic world of values, ideals, goals of activity, etc.; culture provides a matrix of unity of people who live in the same territory and feel like one people. However, the competences of culture are not limited by state borders and national territories (the borders of the sphere of existence of the national spirit do not always coincide with the state borders). It can go beyond the national boundaries, receiving the status of universal human property, fueling local civilization formations with its energy, or being woven into the project of global civilization. On the other hand, culture can unite people not by national/civilizational/regional characteristics, but by other criteria, where "territoriality" is no longer a determining factor, at best being "one of" secondary factors.

Here, culture exists in a different status and regime - without permanent institutionalization and anything like official recognition, but performs some functions of "classical" culture, albeit in a different way.

The name "subculture", which we will also use, has been fixed for similar spiritual constructions, but with a single caveat: a subculture is not a subsystem of a national culture, but a specific phenomenon that can have a locally limited character (and then it will really be perceived as "local color"), and the character is international, not only territorially overcoming state borders, but also in terms of the number of supporters, sometimes surpassing the bearers of "traditional" national cultures.

A subculture is a community of people whose beliefs, views on life, and behavior differ from the generally accepted or are simply hidden from the general public, which distinguishes them from the broader concept of the culture of which they are an offshoot. Subculture is not only a youth phenomenon, but youth subcultures are the most interesting, and they primarily attract the attention of researchers. Youth subculture is one of many types of subcultures and a special part of social culture. Each representative of the subculture accepts certain norms, values, pictures of the world, lifestyle, etc. as a model of their existence.

Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина: площини філософської рефлексії»

The most intensive search for one's own "I", the need for recognition by peers, the attempt to establish one's identity, the thirst for change, the rebellious spirit, etc., are characteristic of the young age of a person. What an adult tends to camouflage and hide, young people openly manifest, seeing in this a reason to express their position in life.

The study of youth subcultures allows identifying and analyzing the problems and contradictions of entering a socially active life, exploring the development and life positions of the young generation at the current stage of development.

Youth subcultures are born in the period of early youth, when a young person feels a lot of strength and energy, but does not find a sphere for its realization. Youth feel useless and helpless in a large society that belongs mainly to adults, they need and expect support. That is why young people unite around common problems and interests. Youth subcultures express protest against adult society, but help young people to adapt to the same adult society.

Subcultures arise as a certain alternative to the "adult" world with its institutionalization, which may seem too harsh and foreign to a young person. There is no place for her in this world, so the young person is looking for her "I" in another world, where this place can be reserved. Accordingly, adults are not allowed to enter this new world, or only "correct" adults are allowed to enter. A person wants to find himself in his uniqueness and inimitability (turning away from the "gray mass rules" - generally accepted norms), but at the same time, the approval of his actions by peers and like-minded people is very important to him. So, subcultures arise because there is an objective need for them. In this regard, the very fact of subcultures cannot be "good" or "bad", but we can, nevertheless, define certain social facts in their positive and/or negative sense in terms of their impact on society and the individual. Among the positive factors, we note the following. With the help of subcultures, a young person asserts himself and gets an opportunity for self-realization. Subcultures partly contribute to the construction of value priorities, the development of creative abilities, and the formation of communication skills.

In general, subcultures are a form of psychotherapy that helps a young person adapt to life in society, friendships and love can form within subcultures. However, the influence of the youth subculture is also characterized by negative aspects, which often prevail over the positive factors of influence. The negative factors of the influence of youth culture include: leveling the authority of parents and replacing it with the authority of friends; emancipation from the authority of adults; overestimated self-esteem, on the basis of which such a character trait as negativism often arises; physical and verbal aggression, as a result, deviant, antisocial behavior.

According to dominant values and characteristics, all youth subcultures can be divided into the following groups:

- mystical or quasi-religious (Rastafaris, hippies, Satanists);
- musical (rockers, metal artists, rappers);
- outrageous (punks, freaks);
- aggressive-criminal (skinheads, gopniks);
- escapist (they are distinguished by their orientation towards the creation of a parallel world, creation of their own "myth": goths, emos, sometimes hippies).

Although in the pure version there is no type of youth subculture, since their groupings are not marked by stability and intersect, interpenetrate, however, each

***Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина:
площини філософської рефлексії»***

subculture has its own differences and characteristics. Some of them are socially dangerous to one degree or another, because they promote drug use, violence against others, etc.

The circle of Ukrainian subcultures is diverse and includes division by hobbies, ethnic characteristics, behavior style and lifestyle. Young people, as a rule, do not have the experience of the past with its inherent values and behavioral attitudes. During a person's stay in any subculture, both behavior and lifestyle, as well as the entire worldview and values, can change. Subcultures can both harm a person and bring benefits, such as independence, formation of one's own point of view.

Usually, being a member of a certain subculture increases the self-esteem of each of its members, which may have been depressed before. An important place is occupied by changes related to the interpersonal relations of young people between each other or with older people. Being a member of a certain trend, the youth subculture takes priority in a person's life. Belonging to one or another unofficial youth organization compensates a person for a negative attitude towards himself, a low level of self-esteem, rejection and misunderstanding from society. Most often, a subculture arises from the common tastes of a specific group of people. Their tastes can coincide in any field, for example, music, sports or hobbies. To determine whether you correspond to a particular subculture, there are special images or attributes of people who belong to this community. These attributes can be: clothing style, hairstyles, slang. Music plays a special role in the formation of modern youth subcultures. Music is a special type of human activity because it forces listeners to use symbolic images as signs of spiritual reality, to decode them in individual inner experience. Music affects the collective consciousness of a certain micro-society, the formation of personality, serves as its identification catalyst in the social space of cultural meanings. Music in itself is irrational, therefore through its mediation the secret hiding places of the subconscious - both individual and collective - are revealed. The musical component of youth subcultural activities, which has a rich arsenal of expressive means (using which information about interests is read), exerts a powerful influence on the psychological and motivational-behavioral mechanisms of youth socialization.

Music in the modern world is conditioned by the globalization of connections and limitless technical transmissions of musical works. At the same time, she can turn to the music of her culture, as well as to foreign music, to the music of different styles, genres, times, peoples. Music is a form of cultural activity of people. Originating from ordinary sounds, which were initially marked by emotionality and endowed with some energy potential, today musical activity is gradually differentiated and complicated. Moreover, music is one of the most developed languages of culture. The wealth of music is quite relevant in genre diversity, which is due to different functions of music, conditions of creation, performance. The birth and development of the musical genre has a historical character. Music is created with the help of a specific type of human creative activity. In archaic societies, activity was only collective in nature. Over time, musical art turns into individual musical creativity, and the creation of this music depends on the talent of the author, his abilities and attitude to his work. The skill of performance also has its own characteristics. It has to do with performance technique, the ability to use one's creative abilities to perform. In order to understand a piece of music, a person must have a certain musical culture, which is formed at the beginning of life. The very concept of "musical culture" is much broader than "music", since musical culture includes the entire sphere of

Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина: площини філософської рефлексії»

musical activity, musical practice, etc. Musical culture combines the unity of music with social functioning. This includes musical values that are created and preserved in society, and all types of activities related to the creation, reproduction, use of music, and the subjects of these activities. The modern development of musical culture is somewhat different from what it was a century or two ago. Unfortunately, the level of education among young people regarding musical culture is not the same as before. Young people do not get acquainted with high music, do not get used to musical independence. Consider the most famous and popular subcultures.

The "reggae" community and the Rastaman (Rastafari) subculture. Reggae is a didactic music imbued, its proponents believe, with a consciousness of high service. A reggae musician despises pop music, where they make money and entertain. He preaches, "performs a mission", "discovers the truth". As Bob Marley sang, "All my life I've been teaching people, opening the eyes of those who haven't seen the truth." Members of this musical community follow the truths embedded in the lyrics, they focus on creativity as a spiritual catharsis of consciousness. The music community "reggae" is associated with such a subculture as "Rastamans" ("Rastafaris"). Rastafari is the religion of the god Ja. The birthplace of Rastafarianism was the island of Jamaica, but modern representatives of this subculture have already moved far from the ideology that formed the basis of this subculture at the beginning of its existence. One of the special and characteristic features of Rastaman is their berets: they are of three colors - yellow, green and red. A real Rastaman will tie his beret with his own hands. As for the hairstyle, it is long dreadlocks with colored ribbons woven into them. Since dreadlocks cannot be combed and washed, Rastaman hair quickly becomes quite neglected. Rastafari rules:

- love for people;
- understanding the meaning of life;
- telling others about Rastaman;
- playing the drums;
- smoking marijuana.

They have a negative attitude towards taking opiates, amphetamines and alcohol, calling them "black" drugs. The subculture of the Rastamans is peaceful, they do not create and do not engage in conflicts, they live to their own satisfaction. But in essence, their occupation is idleness, such people are unlikely to achieve anything in public life.

In addition, the very idea of escaping from (social) reality is a dangerous tendency, no matter how beautifully phrased it is justified; escaping from reality with the help of drugs is a very bad idea in general. After all, in our opinion, there are no safe drugs, no matter what their followers say. However, it is not only about those young (and not so young) people who embark on this kind of escape from the world, but also about society, which is indifferent and condescending to this kind of experiences.

Hip-hop community. "Freedom of speech" is their main appeal. The main vital factor, the guarantor of the strength and stable positions of this style is its masculine color, which is expressed in the performance and quality of music and texts. The performers of this musical style are mostly male, as is the fan audience of this community.

They wear wide and loose clothes, various voluminous jewelry (medallions, blocks, long chains) are in fashion, most of them like to play basketball, do beat boxing

**Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина:
площини філософської рефлексії»**

and, of course, write rap. Supporters of this subculture do sports; they even have their own style of art, graffiti.

The textual load of hip-hop helps to reduce the level of aggression and crime, the essence of the songs offers alternative embodiments of activity in creative and social self-realization. Basically, these are social texts or self-centered ballads, in which the artist positions himself as an important and active link of society, without whose songs their existence would be subject to immoral actions on the part of themselves and the audience listening to them. In general, young people living in this community most often try themselves in this genre, thereby forming their personality as creative, not marginal. Hip-hop communities are spread all over the world, the main thing in their ideology is anti-racism. Hip-hop is a positive alternative to drug addiction and gangsterism. The ideas of the equality of all nations and religions are the basis of the ideas of the hip-hop community. "This culture has become what most fully reflects urban life and reminds of the roots that unite all the inhabitants of the planet. Hip-hop has become a factor contributing to the formation of positive outlooks and ideological modes of modern youth. However, there are different directions in this subculture, and there is a trend called "Gansta". She is quite dangerous because she has an aggressive behavior style, people can own firearms because they believe that the world is cruel and only they can protect themselves. They can arrange shootings in broad daylight, indulge in street hooliganism, robbery and drug dealing.

Rock community. The year is based on countercultural ideals, which are accepted by society as a protest against morality. This attitude towards this community is due to the fact that the self-expression of representatives of rock music in its original manifestation still carries the heat of rebellion and opposition to society. In fact, in the vast majority of cases, rock rebels not against society itself, but against societal (bourgeois) patterns of behavior, customs and norms. Subjects of this community perceive the socio-cultural environment as a "swamp" and danger, which is primarily associated with the possibility of personal degradation under the dictates of the majority's standards.

The counter-cultural foundations of rock make it a special type of moral protest, in which the very fact of confrontation determines the phenomenon of rock reproduction. Rock music is on the border of conflicts between creative aspirations of musicians and demands for standardization. The difference between the popularity of rock and the recognition of mass music lies in the choice of the public itself and its activity. This feature of rock music distinguishes it from mass commercial "pop" trends. Rock music performs a special function of forming values, behavior patterns, reflected by symbols in clothes, manner of communication, which confirms the special lifestyle of certain groups of young people.. Lifestyle is a certain model of everyday life that characterizes an individual as a unique personality. However, this personality is not necessarily more intellectual, more spiritual, more moral, etc. It is possible to stand out "from the crowd" in different ways, and the fact that a person belongs to a certain community in itself does not characterize him in any way.

Metalists. Metalists are one of the varieties of rock culture. Regarding their main features and appearance, the fact that men have long hair, usually loose or gathered in a tail, can be attributed. A leather jacket is a must, and mostly black clothes. It's always a rather strange shoe, with spikes and chains. Leather or army pants are also in fashion.

**Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина:
площини філософської рефлексії»**

They also wear fingerless motorcycle leather gloves. Among girls, it is common to wear a leather choker around the neck with spikes. It is the attributes from the above list that can most often be found in specialized stores aimed at fans of "heavy" music.

Unlike some other subcultures, the metal subculture lacks a pronounced ideology and is focused only around music. The lyrics of metal bands promote independence, independence and self-confidence, the cult of a strong personality. Most of the representatives of this subculture are guys, because the music itself has a pronounced muscular color. To some extent, it refers to the archaic principles of social construction, when men were brutal and warlike, which can be seen as a protest against modern trends of gender equality, asexuality (metrosexuality) and feminization of men.

Goths and emo. It is not difficult to recognize Gota, because appearance is of great importance to them. All or almost all of their clothes are black, but the skin must be incredibly white. Goths have a pessimistic attitude towards life and listen to special gothic music. However, it should be noted that the representatives of this subculture have nothing to do with the historical Goth tribes (Visigoths, Ostrogoths, etc.). Such a name has the character of an allusion to Gothic culture in medieval Europe (Gothic cathedrals, Gothic font, etc.), which, in turn, having no direct connection with the historical Goths, was considered as an alternative to Italian (primarily) romanticism. In some songs of modern Goths, the theme of death, depression, and suicide attempts is often raised. The formation of such a stereotype about the desire for death was also influenced by the fact that some famous figures of Gothic music ended their lives by suicide. But as a rule, Goths are creative people who are looking for inspiration. And their admiration for this subculture as a way to get full of energy. At least, Goths usually do not create problems for others, they are not prone to violence, theft and other crimes. Goths love cemeteries, and their music and worldview tend to idealize death. Goths are quite common in Ukraine. There are musical groups with a corresponding focus: "Bumblebees", "Violet Raymoor", "NOVI", "Sunrise", "Thy Despair", the magazine "Gothica" is published, etc.

The emo subculture is, to some extent, an alternative to the goth subculture, but there are many "gothic" elements in their appearance. The main feature of emo is the expression and non-restraint of one's emotions, the most important thing is to be yourself and not to force yourself into certain limits. They have a very sensitive attitude towards everything that happens in life. Society has formed a stereotype about the emo culture, as if these are people with a depressed attitude towards life, that they see only the negative side in everything, constantly show their sensitive nature (and it is not only about women, but also emo-boys), that they are prone to to solve problematic situations in life by suicidal means. But at the same time, emo differs from other movements in that their subculture is classified as prone to romanticism and elevated feelings towards culture. Emo culture promotes such a concept as strategizing — the whole philosophy of this concept is wrapped up in a simple form of negative attitude towards alcohol, tobacco, and narcotic substances. Also, emos in some cases practice vegetarianism, refusal to use products containing caffeine, refusal of medicines and promiscuous sexual relations. Bisexuality is a common phenomenon among the emo subculture, and the reason for this is that it is increasingly difficult to identify gender between boys who look like girls and girls who look like boys. Emo and goths are united by gloom, the cult of death, and a passion for black. The main difference between them is their attitude to the world — emos hate themselves, goths, in turn, hate everything around them, and because of their

**Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина:
площини філософської рефлексії»**

worldview, goths are less prone to suicidal attitudes than emos. The inner world of emo is always filled with an explosive amount of deep personal experiences, as a result of which such people have a blunted reaction to social events happening around them, which can even end in rejection of the world and even suicide, because these people, as a rule, have no other way out for themselves they just don't see it.

Skinheads. Basically, the appearance of skinheads can be characterized as "boots and suspenders", a short haircut or a completely shaved head (hence the name of this subculture) - also as the main element of appearance. These are closed neo-fascist (neo-Nazi) youth groups. They preach the cult of the strong person, racism, black magic, and also regularly engage in physical training. They are free in their statements and do not hide their views on certain things. Modern skinheads are quite aggressive and believe that "colored" emigrants are to blame for their social troubles. A must-have for skinheads are thick-soled boots with a metal toe and high laces. They also wear skinny jeans or camouflage pants, military jackets with a "snake", black wide braces, checkered shirts. Skinheads often have tattoos with symbols of the Celts, Druids, and rarely a swastika. The main idea of skinheads in the slogan: "White power!".

Skinheads believe that only the strong can live. The main disadvantage of this subculture is that they take their idea very literally. Attacks of aggression against other people, especially immigrants, are noticed behind skinheads. Sometimes aggressive actions against "racially inferior" leads to fatal consequences.

Freaks. Freaks are extravagant, extraordinary people with unusual appearance and outrageous behavior. Often these people refuse social norms and stereotypes, trying to break them. It is believed that freaks are representatives of a youth subculture, but they can also be fully grown people. Freaks are often representatives of the creative beaumont — writers, poets, musicians, artists. In addition to unusual clothes, freaks use the following techniques to express their individuality:

- a tattoo that covers the whole body or a large part of it;
- hairstyles in the style of "punk": freaks often make "mohawks", dreadlocks, pigtails. They also like to dye their hair in bright colors: light green, pink, sky blue, bright purple, etc.;
- Piercings: A large number of earrings can be seen on the freak's body and face. Earrings are inserted into the nose, eyebrows, nipples, navel, genitals. The lobes of the ears, nose or lip are often decorated with "tunnels" - this is a large-sized ornament that has a through hole;
- other body modifications for a radical change in appearance: medical implants (for example, in the form of horns), cutting the tongue in two, like a snake's, modification of teeth, scarring, etc.

This subculture has a big plus - there is no negative attitude towards the world and towards "not your own". There is nothing they are hostile to. The downside of this subculture is precisely their freedom. She gives them everything, but it is almost impossible to influence them from the outside. Freaks are not very common in Ukraine, primarily due to socio-cultural standards and insufficient tolerance for those who are too different from the majority. However, certain elements of "freakness" are found in some representatives of show business.

Punks. Representatives of this subculture strive to shock and surprise others as much as possible. That's why they have a suitable image: most punks re-dye their hair in

Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина: площини філософської рефлексії»

bright colors of incredible shades, comb, shave, fix in any available way in the style of "storch". Among punks, the mohawk hairstyle is extremely popular. The canonical punk wears ripped jeans tucked in or tucked under sneakers or boots. The main feature of the punk appearance is the "dead" style.

Frequent signs of punks include numerous tattoos and piercings, as well as a large number of patches and chains. As such, punks do not have such an ideology. The only thing that unites them is a protest against modern society. There can be many forms of protest, from creating incredible hairstyles to advocating anarchy in any available places. Many of them use drugs, alcohol, and toxic substances. Their main disadvantage is that where punks appear, fights, robberies, and violence with the purpose of insulting the individual begin.

Hippie. The hippie subculture is one of the old youth subcultures. The movement was formed in San Francisco in the mid-60s of the 20th century as a protest against the bourgeoisie. At the heart of the hippie ideology is the philosophical teaching associated with the "Jesus movement". They adhere to pacifist views, profess the idea of "non-resistance to evil with violence", and are inclined to creativity. The main form of leisure is flute gatherings with endless discussions, constant polemics and obligatory music. These parties are usually accompanied by the use of alcohol and drugs. Hippies often run away from home, traveling with almost no means of subsistence. The love of hippies for flowers (one of the names of the movement is "children of flowers") and for walking barefoot is known. Part of the ideology of hippies is "free love" with all its (sometimes very negative) consequences. In Ukraine, the hippie movement was formed quite early - at the end of the 60s of the 20th century in Lviv. A peculiarity of their activities was a political color, although they tried to avoid a direct conflict with the Soviet authorities. Since the 90s, the organized hippie movement has declined.

Mobbers . In 2003, mobbers (flash mobbers) (from English flashmob – "instant crowd") first announced themselves. These are network users initiating short-term street actions. Flash mob technology is quite simple: instructions are sent to the addresses of potential mobbers who register on the appropriate website (for example, www.flashmob.com) with an outline of the plot of the action, a list of necessary accessories, and an indication of the exact time and ways of leaving. Mobbers are probably the least ideological of all subcultures, they have no peculiarities in appearance, lifestyle, social status, etc. Schoolchildren, students, office workers, programmers, businessmen, etc. can participate in flash mobs. Their subculture is not a certain set of guidelines, but rather a way to spend your free time interestingly. There is a "Community of Flash mobbers of Ukraine", however, the vast majority of actions are of a local (regional) nature, and the organization is carried out through thematic groups in social networks.

Hopniks. Gopnyk is a representative of the Soviet and post-Soviet subculture, formed as a result of the penetration of criminal aesthetics into the working environment. This is a person who demands money or other valuable things from other people, a swindler, a robber, a hooligan. Usually comes from low-income families. In the mid-1990s, a new generation of gopniks appeared, not controlled by organized crime or controlled to a lesser extent. They quickly established themselves as "cultural enemies" of most youth subcultures. Any teenager belonging to another subculture can be beaten, subjected to sexual violence, robbed.

Satanists and other sectarian subcultures. Religious sects are a big problem of our time. A religious sect is usually a separate group of people who separated from a particular church. It is not difficult to understand that in many cases this word has the character of a label by which representatives of the "dominant" religious movement designate their ideological competitors, but it is worth taking into account that any new religion in this sense acts as a "sect".

Satanic associations acquire all the characteristics of a destructive sect, namely:

- The sect constantly contrasts itself with generally accepted religious teachings. The representatives of the sects believe that the generally accepted teachings have existed for several centuries, but no changes have occurred in earthly life - people are constantly dying, wars and other disasters are unfolding. Their teaching itself becomes a breath of "fresh air", but the real mission of the sect is the destruction of society. Very often, sects act as educational organizations that carry the "grain of truth" to the masses.

- Full control over the personal lives of the participants of this movement. The realities of the sect are such that total control is the primary source of the organization's functioning. The sect in every way regulates the rules of behavior, certain life priorities, the right to use certain material goods. The more advanced the level of total control, the more dangerous the sect.

- Suppression of the manifestation of one's own "I". Constantly playing with human weaknesses, the organizers of the sectarian movement introduce new methods of manipulation. As for the mechanism of attraction to the sect, the plan of action is quite subtle and considered. The basis is the transfer of personal responsibility to the head of the sect. A person no longer needs to improve and develop, it is enough only to become an adept of a sect and completely entrust his life to the leader of the sectarian movement.

- Self-interested motives of the leader are the basis of the sectarian movement. Most sects have a mandatory ritual - donations in the form of money and real estate. Very often self-interested motives are indirect, that is, representatives of sects participate in various political movements, start their careers with the aim of obtaining further income.

- The right to decide on the inclusion of this or that individual in the sect belongs to the charismatic leader of the sectarian movement.

- All capital should be concentrated in the hands of the sect leader. This means that all the leaders of the sects claim the "property of the community" for themselves, but in fact they use it for their own purposes.

- The most important feature of distributive sects is the exaltation of the leader, who tries to keep power in his hands by endowing himself with some magical properties. He can tell this to the members of the sect, and they sincerely believe that in front of them is a "messenger of God/Satan".

Communicative activity of virtual communities. Among the informal communities there are also those whose emergence and spread is connected with information technologies, and which are a direct product of the information society. They could also be called "subcultures", but unlike those already discussed, their representatives do not have any external signs (a specific style of clothing, special hairstyles accepted in their environment, tattoos, piercings, etc.). Their activities take place almost entirely in the virtual world, which is why they are called "virtual communities". In a narrow sense, virtual reality is an artificially created world in which

***Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина:
площини філософської рефлексії»***

the user is located with the help of special gadgets. In addition to the well-known VR glasses, special helmets, screens and devices have appeared, with the help of which the image is projected onto the retina. In a set with glasses or helmets, controllers are used that allow interaction with the virtual world.

However, virtual reality can be considered in a broader sense. We mean the entire information and entertainment sphere, created with the help of computer and Internet technologies. This is a certain world, with its own laws, internal logic, goals and achievements, with its own heroes and outsiders.

The topicality of the topic is associated with the rapid increase in recent decades of interest in virtual contacts of both a personal and social nature, which caused a completely understandable reaction of scientists and philosophers. Research on communication (both "live" and virtual) is very diverse. In the era of global computerization, methods, forms, and styles of communicative interactions are being modernized. The modified symbiosis of communication is to a greater extent transferred to cyberspace, which occupies an important niche in the life of society. In socio-philosophical thought, the study of the peculiarities of communication in the Internet environment as one of the factors of human socialization, the specifics of modern communities, is being updated.

Network-computer reality has firmly entered our lives. Its architecture allows you to choose the locus in which a particular person can feel most comfortable. In contrast to real life, where everyone is forced to take into account social norms and objective conditions of their existence, in the virtual world you can present yourself in the desired context, and here human fantasy is almost not restrained by anything. A failure in real life can become a conqueror of the world of illusions, especially if he shares this world with other people who recognize his achievements as something significant. This is a special type of socialization, attractive in its optional nature. After all, your real "I" can be replaced by a virtual "I", made up partially or completely. And even if the strategy of "conquering the world" has failed, there is usually no great tragedy in this (although there are special cases that can cause deep depression or even suicide), because you can always change your nickname, start "from scratch", or change it altogether one locus (forum, social network, game, etc.) to another. Virtual reality allows people to learn, get new information anytime and anywhere, communicate with relatives abroad, conduct online negotiations and get profitable contracts and much more. Virtual reality undoubtedly includes social networks, with the help of which people can communicate with friends, learn news, etc.; someone is looking for understanding, someone is looking for love, someone is tired of everyday life, and someone is looking for friends. It is easier for people to unite on the Internet, because there you can meet like-minded people from different parts of your country and the world. In addition, the distribution of roles in the virtual world is more fair than in reality. Here, everyone has the right to their own opinion, almost no one becomes an outsider forever, and if this happens, it is very easy to find another community in which there will be no problems. In the network, everyone can express their will and opinion, discuss a certain issue or solve a problem together, without gathering in a certain place, which is often problematic in the modern rhythm of life. Usually, people focused on a certain problem or a common goal unite in a network. For example, there are communities that discuss literature, goods, etc. Even those dialogues that are created in groups of popular messengers (Viber, WhatsApp, Telegram,

***Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина:
площини філософської рефлексії»***

etc.) are also to some extent virtual communities, the purpose of which is to discuss work or educational moments, immediately announce news, requirements, answer each other's questions. That is, it is the same community as in reality, but in it it is possible to communicate at a distance and at any time.

An integral part of the virtual community is that in the process of communication, people construct new ways of its regulation. Almost every community has certain rules of conduct, and people who join communities must follow these rules, because in most cases community administrators block offending users. Such measures and rules act as new types of behavior and its regulation. But not only the possibility of communication at a distance is the main reason for the formation of virtual communities. Their advantage is that there is anonymity, and this plays an important role in the decision to enter a virtual community, because there are no pressures that always arise in face-to-face communication, mechanisms of "seeking encouragement" and "avoiding judgment". The ease of changing the circle of communication is also one of the main reasons. People join virtual communities also because here you can meet people who are competent in certain issues, who have life experience and can give an objective explanation or advice in solving a problem or issue.

Creating a virtual community (for example, a group on Facebook) is usually quite easy, but in order for it to become popular, you need to make a lot of effort. Here the reverse side of informatization is manifested: in case of oversaturation of information, the main problem is not its search, but filtering. Owners and administrators of network resources are forced to take certain actions so that users choose their sites/groups/communities. To do this, they offer interesting topics, promote non-trivial discussions, encourage experts in the chosen issue, and only if the content of the community is interesting, users will join it. That is, a virtual community is not only a way of communicating on the Internet, but also the painstaking work of the administrator and each member of the community for the interest of himself and other users.

The virtual community is an ideal platform for socializing, finding friends, new acquaintances, like-minded people. Lightness, simplicity, the ability to communicate in free time, the possibility of finding acquaintances and further friendship or other interaction despite the distance, attract users of different generations and preferences, and especially young people.

People in virtual communities can have different views on life, with different nationalities, races, and religions. Virtual reality can be a hiding place for a person's soul: it can be an informational, communicative, artistic environment where there are no limits to thinking and you can create whatever you want; it is an almost unlimited space for possibilities and ideas.

In this big web it is much easier than in life. They don't make fun of their appearance here, they don't criticize them for not being what someone wants them to be, they won't shame them. The fact is that in cyberspace a person can remain anonymous if he wishes, so that he is known only as a "user". That is why many children and adolescents can know the support of people that they will not find in real life among their peers. This leads to the formation of a new generation of people who identify themselves with other people who simultaneously "coexist" in two spaces - social and virtual, but prefer to work and rest, communicate and have fun in the network space.

Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина: площини філософської рефлексії»

However, not everyone wants to be anonymous online. Some users, on the contrary, use the possibilities of the Internet in order to become famous, popular, so that as many people as possible learn about them. If a person is already quite well-known, then his presence in the network becomes almost optional. Almost all politicians, show business figures, heads of public, religious, charitable and other organizations have their official websites, pages in social networks, sometimes hiring specialists (or instructing subordinates) to fill them with content. They proceed from a pragmatic principle: you are known when you are known on the Internet.

The official pages of famous people also allow you to learn their own position "firsthand". The fact is that their words are often distorted either by sensationalist journalists or by competitors/adversaries. Even in the pre-information age, there were many fakes and black PR, and nowadays their volume has increased many times. Official sites and pages make it possible to counteract this to some extent. However, the issue of truthfulness of information is already a topic of another study.

Undoubtedly, virtual culture has a special effect on children and adolescents, who have not yet developed their psyche, and for whom the creation of virtual doubles and frequent role changes can further increase the loss of interest in real life. But older people also spend time in virtual space, communicating in an imaginary world, which can be perceived by them as a true socio-cultural reality.

Considering the Internet community separately, we can claim that it has a global character, that is, it overcomes all real - temporal, spatial, physical, institutional and other communication barriers. A community is communicative only if its members are individuals who fully communicate - if their interests can be freely expressed and taken into account in a common discourse. The question of the formation of communities on the Internet arises from the very first days of its distribution. Barry Wellman, who developed the concept of networked individualism, argued that types of interaction are possible online that are motivated not by collective identity (that is, the awareness of belonging to a group), but by individual interest. In a paper co-authored with Lee Rainey, Wellman notes that complex social networks have always existed, but modern advances in communication technologies allow them to function as dominant forms of social organization. Cyberspace connects people almost regardless of belonging to a social stratum and geographical location. The Internet provides an opportunity to unite cultures through interactive interaction and, as a result, to change the reality of people or create something new, both on the network itself and beyond. Changing the image of the world and lifestyle under the influence of information technology leads to the formation of a new type of personality and society in cyberspace. A platform is emerging that transforms the socio-cultural system of values, a space in which a person gets access to many informational and human resources. The term "cyberspace" is relatively new. It was introduced by William Gibson, a Canadian science fiction writer. Cyberspace as a concept has firmly established itself in network literature, but there is still no generally accepted definition. This term itself comes from the words "cybernetics" and "space". Cybernetics is the science of the general laws of management and transmission of information in various systems, and space here is the place where information is located; yes, cyberspace becomes a space of informational objects and events.

Cyberspace as a socio-cultural factor affects social life, changes the spatio-temporal perception of reality and leads to the formation of a network society, which consists of

***Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина:
площини філософської рефлексії»***

certain groups of people connected by common interests. In less than a decade, cyberspace has become not only a medium for interpersonal interactions, but also an active economic activity. The emergence of cyberspace as a special environment of virtual living (stay) of a person has led to a change in the archetypes already formed in society, rhythms of functioning, aesthetic images, models of economic activity and forms of social interactions. At the same time, the social system of cyberspace has gone from the level of "primitive" to the level of "developed" (differentiated) societies in literally two decades.

A virtual community is a certain number of people who maintain regular communication using the Internet. The term "virtual communities" was popularized by Howard Reingold. A virtual community is distinguished from a regular community by anonymity and the possibility of changing social status. The presentation of the personality can take place through "role play". The possibility of changing the identity in the space of communications helps to present the participant as his desired projection of himself. Participants of virtual communities make the desired projection of their personality and thus feel more confident. Yes, there are options for communication in the network, focused on changing the strategies of gender representation. Representatives of the analyzed virtual communities, as a rule, are completely engrossed in their interests, which become the vital basis of existence. Gamers - (from the English Game - game) a player, a person, constantly plays computer games, and even sees the meaning of his life in games. Gamers are considered a new subculture, and entered this list in 2013, after the recognition of eSports. Although the term includes people who do not consider themselves full-fledged gamers, they are often used to refer to those who spend a lot of time playing games or have an interest in them. Most often, gamers are teenagers, for whom the game actually takes up all the time free from studying. The subculture of gamers was born recently. Computer network games for young people are an opportunity to communicate in action: to complete tasks and defeat enemies together with other, often foreign, peers. There are also offline games that have a purely entertainment function.

A gamer looks no different from an ordinary person. Gamers have their own jargon, their own interest clubs. Finally, your cinematography: recently, popular games have been screened quite often, it is enough to mention "Lara Croft", "Doom" or "Nancy Drew". Now here is its own literature, for example, the series of novels "S.T.A.L.K.E.R." If a gamer plays a certain game for a long time, he will look for an interlocutor according to his type and interests. For example, one of the most organized types of gamers are "quakers" - supporters of the computer game "Quake". Real communication and communication in the game with other real people are practically no different. Some gamers are guided by the statement: "I can live a thousand lives in games, but only one in the real world." As a rule, the representatives of this community are people who, for various reasons, are deprived of a real circle of communication (with the exception of special cases, the reason is always one - the unsatisfied communicative potential of a person). Such a virtual life causes harm to a person's physical and mental health, as well as his material well-being. In games, a person accepts a pre-made "prepared" scenario with a set of storylines, characters, etc. When playing a computer game, a person acts according to programmed scripts. In video blogging, the situation is different - the author acts more creatively, which does not exclude activities with certain "scripts". Representatives of these communities spend a lot of time in cyberspace, which affects

their full-fledged life in the real world. In fact, embarking on this path, they are quasi-socialized, and such an attempt at self-affirmation of the individual is rather pseudo-self-realization. With the development of VR technologies, gaming entered a new stage. Virtual reality does not just show a person a scene, but allows you to be a part of it. You can see things in a new way, feel like a different person, and even become an improved version of yourself. This technology is already working successfully in games, but it can also fundamentally change the education system. Children will not just learn history, but will become a part of it, finding themselves in the role of a real historical person. Instead of reading about archaeology, they will engage in virtual excavations. In medicine, this technology is already being used to train doctors who perform operations in the virtual world that are almost identical to the real ones. One of the main problems of exchanging real life for virtual life is degradation. During the game, only the visual and motor nerves work in a person, which leads to a decrease in mental activity. Of course, at the start it looks like a very "convenient and interesting" method of distracting the child from whims and constant screams, but then the child goes to school, and he is no longer interested in listening to the teacher because he has a device that can always entertain him. Now, almost every elementary school student has a smartphone with dozens of games loaded on it.

It is possible that it is the struggle for a better life that prompts people to run away from reality. In today's world it is difficult to survive, there are many losses on the way to success and not everyone is able to withstand it. And in games or on the Internet, everything is easy. There, a person is what he wants to be, he is where he wants to be. And the main thing is that it does not require much effort. Often people with weak character, who are unable to survive in the real world, who cannot realize themselves, tend to abandon the cruel world of people in order to plunge into an illusion where it is easy to gain authority and become a hero. Often these are those who are not accepted by society, who do not have the ability for career growth, who do not have in life what they can have in the game: love, money, luck, a second try.

Perhaps some people resort to virtual reality in order to be able to hide all their shortcomings and acquire many things that they cannot have in real life. That is, it is a kind of attempt to fight with one's complexes. An ordinary person who does not attract the attention of others, or this attention is present, but it is manifested in ridicule, contempt or physical violence. If, in such a case, this person still does not receive support from family or friends, then he develops disrespect for himself and others, complexes, and hatred for life in general.

Role-playing games can be divided into three categories:

1. Games with a first-person view. This type of game most draws people into the virtual world, as a person sees it as real and enters the role of a hero. After several hours of the game, the player begins to lose touch with the real world, he becomes completely focused on the virtual world. A person can take the role of a character seriously and experience all the emotions that both he and the actions of his character consider his own.
2. Games with a third-person view. This type is characterized by a lower force of entering the role compared to the previous one. The player sees from the side, controlling the actions of this hero. The character has a less pronounced character, but here too there are emotional manifestations.

3. Management games (strategies, step-by-step strategies). This type is called so because the player has to control the activities of subordinates - computer characters. In such cases, the gamer acts as a leader - a unit commander, a general, a head of state, even a "god" who directs the historical process. There are other types of games, and among them you can even find quite useful ones that can develop a person, teach him various skills. Sometimes learning takes place in a playful way (for example, learning foreign languages), and such an experience is quite positive.

Within the framework of cyberspace, another community is distinguished with similar features, which appear as a result of socio-cultural and individual factors. Hikikomori is a Japanese term for teenagers and young adults who withdraw from social life and often seek extreme isolation and loneliness. These people hardly leave their apartment/home, completely immersed in virtual life, and they order everything they need via the Internet. In social networks, "Hickey" also exists as a label applied to people who suffer from social phobia. These people have no friends, they experience difficulties in communicating with others. Individuals who simply refuse to be socially active due to their reluctance to earn a living often cover themselves with such escapism. They choose seclusion as a result of conflict with the real world. The conflict occurs because of the refusal to adapt to society as a full-fledged individual with characteristic tools of existence. The lack of clear life and career guidelines makes them vulnerable, leads to self-isolation and transformation into hikikomori. Analyzing the virtual communities of gamers, bloggers, hikikomori in the aspect of communication in cyberspace, we came to the conclusion that virtual communication with certain features created by their representatives is formed within the microsociety of these groups. Virtual communication is communication with a remote partner or group, mediated by a computer and telecommunication systems.

The online community of bloggers communicates in cyberspace by expressing their thoughts and ideas through authored content. A blog has, as a rule, a circle of readers who subscribe to it or regularly visit it in order to read new information expressed in text or video form and express their opinion. In his blog, the author can try on different images, creating a projection of his imaginary self.

Representatives of the Internet community of gamers on the World Wide Web position themselves purely as heroes of some video game. During the gaming process, gamers self-isolate from society and immerse themselves in virtual life. Unlike bloggers, whose activity develops thanks to a creative approach, gamers express themselves only with the help of already programmed scripts. A distinctive feature of the representatives of the hikikomori community is the low level of adaptation in society. The communication skills of this community on the Internet are manifested by creating blogs in text format (like bloggers) or in chats during video games (like gamers). Any Internet community, as one of the factors of socialization, presents a person not as a full-fledged person, but as one or another mask that he tries on himself. The most hierarchical (with all the conventionality of such a characterization) is the community of gamers, especially when it comes to online games. Score rating, clan (guild) membership and place in it (leader, officer, veteran, etc.) for many gamers can be more important than the game itself, especially at high levels, when the newbie novelty wears off and the tasks (missions) become the same. A sense of self-importance and pride in being high in the game's hierarchy can be almost the main factor that keeps an experienced gamer in the

**Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина:
площини філософської рефлексії»**

game. We see the following picture: gamers are the most hierarchically dependent, but almost not socialized, bloggers have almost no hierarchy, but they are the most socialized, hikikomori are indifferent to both hierarchy and socialization.

From time immemorial, man has played various "social games", trying on various social roles and creating a certain image for himself, which would be perceived by other members of society as a certain "proper" and "desirable" as he sees "proper" and "desirable" she herself. Even protest against society, ignoring rules and norms almost always takes place in socially oriented forms, usually with elements of provocation. Therefore, when a young person says that she is not interested in the opinion of others about her appearance and behavior, and to prove this she chooses the most extravagant appearance and the most scandalous behavior, it only means that she feels too lonely and wants to draw attention to herself, which she does not have enough of. Therefore, although most subcultures in one way or another outwardly oppose themselves to society, in fact their members are not only not free from their environment, but on the contrary, they need special attention. Considering the number of people who immerse themselves in the virtual world of the Internet every day, the opportunity to master such power, or at least to be tangential to it, is a serious temptation, so it is not surprising that many young people prefer to live a life where they themselves decide how present yourself, what role to play, how to look (in particular, use your own, even if it is very "polished", photo, or choose a certain idealized image as an avatar), etc. And this is a completely different experience than when a person is perceived as "their" by only a few friends. In addition, young people see that this virtual world is not so much a toy, because quite mature and successful people "live" in it next to them. Today, no serious structure - commercial, political, public, religious - can do without its website and pages in social networks, the loyalty of Internet users is important for any business and public figure.

One way or another, it is almost impossible to live without the Internet in modern society. However, it is worth understanding that virtual life should not replace real life, because Internet addiction has a detrimental effect on both the psyche and the socialization of an individual.

Marginality as a form of deviant personality behavior. Personality is the creator and creation of society, which bears the imprint of all its contradictions. Here we are talking not only about the anthropological qualities of man, which push him beyond the boundaries of the natural world in its completeness (in this perspective, the juxtaposition of "man" and "nature" is appropriate, as if these two entities really exist in their abstractly fixed certainty), but also (primarily) about the foundations of identity and self-awareness that are formed in a concrete-historical society with its reality. In fact, meanings themselves require external efforts for self-reproduction, and this makes them dependent on objects of their own control. Since a person in the process of social adaptation necessarily introduces additional unknowns, sometimes unconsciously, sometimes mistakenly, and sometimes due to a rebellious spirit, the reproduction of cultural codes, even under favorable conditions, will not be a simple repetition.

The last circumstance, strictly speaking, is responsible for the fact that society develops in general. Development in itself is not a disaster or a blessing, but it can be such for an individual who qualitatively interprets the nature of changes and builds an appropriate strategy. The latter should be relevant not only to the current state of affairs,

***Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина:
площини філософської рефлексії»***

but also to the future, at least in its most important features. The fast-flowing processes of social transformation often leave a person rejected and relegated to the periphery; the individual remains at the edge of the social or beyond it. Marginality is one of such phenomena terminologically recorded by social philosophy recently. Public opinion and the reaction of state institutions to the phenomenon of marginality remain generally negative to this day. The definition of "marginal personality" was first proposed by R. Park in 1928. He formed it to characterize the socio-psychological consequences of the non-adaptation of migrants (immigrants) to the requirements of urbanization as a way of life. In general, it can be argued that this is an individual who is on the border of different cultures, which sometimes conflict with each other.

In general, there is an American and European tradition of interpretation of the concept of "marginality". The first is based on the study of the cultural conflict that occurs during the transition of an individual from one community to another with a different culture, subculture, and lifestyle. The second one is characterized by the study of structural (social) marginality, with an emphasis on its objective social conditioning, determining the conditions and factors of this phenomenon.

In the American tradition, marginality is studied primarily through the prism of a cultural conflict that arises in an individual who falls into another cultural (subcultural) environment. This tradition was also laid by R. Park, who studied immigrants, and through them came to the concept of "marginality". R. Park noted that the periods of transition and crisis in the lives of most people are similar to those experienced by an immigrant when he leaves his homeland. Marginal, according to R. Park, acquires a complex of negative psychological signs: serious doubts about one's own value, uncertain relationships with friends, fear of being isolated, painful shyness, loneliness and excessive dreaminess, hypertrophied anxiety about one's own future, the desire to avoid any what risky actions, inability to enjoy life and confidence in the unfair treatment of others. E. Stonequist believes that it is possible to overcome the cultural conflict faced by immigrants, but it will take some time (about twenty years). According to him, this overcoming includes three stages. At the first stage, the individual is not aware of the conflict itself, but only tries to perceive the dominant culture. At the second stage, the conflict is realized. And the third stage involves successful or unsuccessful adaptation to the situation.

However, marginal individuals are not only people who find themselves on the border of two cultures, it also happens when moving from one social stratum to another. It seems to be happening externally, for certain reasons, but psychologically the person still remains in the previous layer. The problem of marginalization and marginalization does not only concern immigrants. After the industrial revolution, the life of a significant number of the population of metropolises changed significantly. Those who were used to living and working in rural areas or small towns had to adapt to new living conditions, and these changes were not always for the better. Most of the changes took place in connection with the introduction of something new into everyday life, industry, agriculture, etc. And in colonial countries, in general, people were instilled with a foreign culture, language, faith, etc. This happened even when the cultures of the colonizer and the colonized population were radically different. Such differences formed marginality. People were hostile to change, but gave in under pressure and thus found themselves on the border of two "worlds". They could not psychologically renounce completely their

***Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина:
площини філософської рефлексії»***

past and established for ages, but they could not feel free in new conditions. Marginality is characterized, first of all, by the inability or conscious reluctance of an individual to adapt to new social conditions, which leads to the denial of certain cultural, moral values and norms. If you divide the social marginals into those who have sunk to the "social bottom" and those who are in a situation of changing one social status to another, then you can see the difference in their psychological traits. In the process of the shift to the "social bottom" the consciousness of the individual changes, the instincts of simple survival come to the fore, cultural norms of behavior recede, aggression arises; there is a change in value orientations, intolerance towards existing social institutions is formed. For individuals who are in a state of change in social status, characteristic features are: uncertainty, doubts about personal values, personal disorganization.

The socio-political type of marginal behavior concerns various aspects of the political life of society. Isolation, pessimism of the marginal can manifest in the individual's political apathy. Declassified individuals can manifest themselves in mass protests, street riots. On the other hand, such traits as ambition, the desire for self-expression can contribute to the activity of a marginal individual and be expressed in his struggle for power. The lack of internal restraining motives and regulators of behavior leads to the fact that, as soon as the fear of punishment disappears or there is an opportunity to avoid legal responsibility, nothing stops a person from committing a crime.

It should be noted that marginality is a multifaceted phenomenon that can occur in any sphere of social life, each type of marginality will be characterized by certain conditions that are the basis for its occurrence. The negative circumstances of public life include: deficiencies in legislation, violations of the rights, freedoms, and legitimate interests of citizens, stratification of society into certain strata, unemployment, consequences of the financial crisis, and disregard for moral standards. As noted by the majority of researchers, the marginalization of traditional and new social groups and structures is a dominant trend in a transitional society, patterns of behavior in various spheres of life: economic, social, political, etc. An indicator of marginality is the presence of "shadow" behavior, that is, behavior that does not fit into traditional ideas about the standard behavior of elements of a particular social structure.

Marginal charisma manifests itself in difficult periods of society's life. We should talk about a complex of reasons of a social, political, economic, cultural, civilizational, subjective and personal nature. Marginal charisma often helps society identify new priorities faster. At the same time, the presence of a marginal charismatic in society is one of the signs of a violation of social stability. Marginal charismatics (especially in the religious and ethnic environment) are not capable of accepting any dissent, this is their main danger to society. The charismatic-margin most often manifests itself in the period of social transformations. On the one hand, it acts as a creative beginning, as it allows society to find new orientations; on the other hand, it is capable of serious destruction of the existing social system. It is believed that marginals represent a problem for society as a whole, because manifestations of their negative individual traits very often give impetus to conflict situations. This happens because representatives of other social groups that have traditionally formed in society have different cultural and value orientations. From this arises another problem of alienation of marginal individuals and their loneliness. This is how closed or semi-closed groups arise, the representatives of which are so-called "cultural hybrids". Such people develop a feeling of loneliness, alienation from society. A

prolonged transitional state from one condition to another creates a person who is forced to belong to two social groups.

As it has already been said, people who have migrated from one state to another, where the culture, social standard of living, and religion are very different, can become a marginal person, most of all. Migrants are forced to adapt to life in another country, to other living conditions, to get used to local traditions, to respect local culture. New conflict conditions give rise to an unhealthy psychological state in a person, a marginal crisis in life. Such a person acquires psychological complexes, worries about his future, doubts, fear of loneliness. It is very important that a person realizes the reality of existence in new conditions and successfully adapts to the situation.

The fast pace of life, constant changes in relationships, the need to adapt to new conditions are some of the characteristics of modernity. A large number of people are unable to adequately perceive changes and painlessly adapt to them. The behavior of persons who cannot and do not want to accept such changes, developing their position and attitude, should be considered marginal. It can be argued that a marginal personality is a person who has a personal attitude to the world, which is shaped by external and internal factors. Most often, a marginal person shows an aggressive attitude to norms, lack of respect for the current law, rejection of established habits and traditions. By his behavior, such a person forces society to reject him, turn him against himself. In addition, economic, political, and financial instability in the country gives rise to weak individuals who, during profound social transformations, lost their jobs, professions, earnings, usual living conditions, and others. A marginal personality due to his principles of rejection of the environment can be dangerous for society. The feeling of discomfort and alienation leads to various forms of mental disorder and inappropriate behavior. The danger of such a person is that, given his views, principles, morals, he can commit a crime, an offense.

Researching marginality, understanding its essence, and taking measures to support the weaker sections of the population gives rise to individuals with high morals, self-confidence, the acquisition of immunity to quick adaptation to new conditions, faith in support and respect for the recognized norms of the citizen. Although the concept of "marginal personality" is mostly used in a negative sense, it has a number of positive features. First, the marginalized are more mobile than ordinary people, it is easier for them to find a new job, move to a new place of residence or change their profession. Secondly, they bring to society something new, extraordinary due to their flexibility; marginals are also often prone to creativity. Thirdly, due to their dissimilarity with other members of society, they can build their business on it. For example, an ethnic marginal can open a shop with goods produced by his people. Modern Western society helps to adapt representatives of different cultures and strata to free coexistence without discrimination and misunderstandings. But no matter how the state policy is developed to facilitate adaptation and measures to avoid the marginalization of such individuals, there are still many related problems.

Therefore, a marginal personality embodies a new type of cultural relationships that arise at a new level of civilization as a result of global ethno-social processes. Increasing attention to the phenomenon of the marginal individual is due to the role played by the marginal in modern life. They are often considered the "bottom" of social life. However, there is another opinion, according to which the marginal individual is interpreted as a

***Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина:
площини філософської рефлексії»***

kind of vanguard of society, the guide of the future, the creator of its new forms and models.

Internal conflict, moral and psychological crisis, loss of social landmarks often end tragically. The duration of being in a state of maladaptation consolidates the marginality of the personality and forms a marginal type. But the marginal type is, first of all, the result of theoretical abstraction, because in fact there are different behavioral strategies of individuals that correspond to the types of potential marginality. Conventionally, three types or groups can be distinguished.

The first group is conservative, its members are interested in preserving their social status, for which they are ready to make certain efforts, in particular, professionally. Conservatives are not prone to experiments, but at the same time they form the basis of the stability of any society. Such a group has zero potential marginality. The second group is oriented downwards. Representatives of this group not only do not see an opportunity to change circumstances for the better, but also cannot withstand the pace of change, and therefore are psychologically ready to lower their social status, ready for less qualified work, etc. Such potential marginality is indicated by a negative (minus) value.

The third group is progressive. In social changes, representatives of this group see a field of opportunities for themselves, in particular, the possibility of increasing their social status, for which they choose a new profession that is more in demand by the market, which provides both a higher level of qualification and a higher level of remuneration. Each group has its own behavior strategy, and if the first group is characterized by a desire for stabilization, then the behavior strategy for the second and (especially) the third group is different. Representatives of the second group are not against leaving everything as it is, but they are not ready to make significant efforts to preserve the status quo, and therefore they are forced to submit to changes that have negative consequences for them. Representatives of the third group welcome these changes, building their strategy in such a way as to maximize their opportunities in a situation of instability. The coexistence of the three mentioned strategies affects the general direction and intensity of social movements. However, no matter what group we are talking about, all marginals have a special form of mentality (which distinguishes them from the majority of members of society), they adhere to their own norms and values accepted in closed and semi-closed groups. Marginal groups are formed by social, economic, political, ideological, ethnic and cultural principles.

Marginals are a problem in society, as their social manifestations and actions often create conflict situations. Marginal individuals often do not want to identify themselves with different groups and consider themselves their members. Due to changes in the social structure of society, new functional communities are formed in the economy, politics and culture, which leads to the displacement or weakening of traditional groups. This leads to destabilization of the social condition of people and society. Therefore, such a state of society is considered a time of aggravation of conflicts and strengthening of group marginality. Marginals find it difficult to live in society, because the feeling of "fragility" and unreliability of the world does not allow them to relax and forgive society for mistakes. Marginality expresses the internal attitude of a person to the outside world, which is manifested externally as marginal behavior. A marginal personality is characterized by such traits as aggressiveness, vulnerability, anxiety, self-centeredness, ambition, etc. It is they who form the somewhat antimoral behavior of individuals.

Marginals can avoid responsibility or punishment in illegal ways, show inactivity in the case of possible interference in offenses, become offenders to satisfy their own needs, usually material. Previously, it was believed that marginal behavior is most common in low-income segments of the population, because of this they violate rights and laws for the sake of enrichment. But researchers have proven that not only low-income people are capable of such steps. In most cases, the causes of marginal behavior are not only economic, but also political and social factors.

Of course, all of this does not mean that all individuals who experience changes in lifestyle become marginal individuals. After all, the forms, methods and consequences of adaptation to the new largely depend on the level of a person's internal state, on his moral and cultural imperatives, etc. Most people who find themselves in a situation of cultural conflict or other changes in their way of life adapt without significant negative consequences and even bring diversity to their personal and social life. Very often the combination of two cultures is considered a direct path to the formation of marginality, but it also has positive consequences, such as bringing something that can improve life and even become an integral part of each culture. The objective reasons that give rise to cultural marginality can be the processes of social transformation, modernization, "restructuring", migration processes, and the subjective ones - the individual acceptance of either socially approved goals (political "dissent"), or both goals and their means achievements (vagrants, drug addicts), or cultural "division" of people who, without defining their own life guidelines, borrow elements of different cultures. Today, the literature is dominated by two main approaches to the consideration of marginality - cultural and socio-structural. Representatives of the first view the marginalized as a person of intermediate status, unbalanced in his social status, who, as a result of falling into heterogeneous cultural conditions and their superficial assimilation, does not represent any of them. One of the consequences of migration is the creation of a situation in which an individual, being of mixed or non-mixed blood, finds himself striving to live in two separate cultural groups. As a result, an unbalanced character is produced - a personality type with characteristic forms of behavior, that is, a "marginal person". The inner world of such a person is a kind of hybrid, when he lives and shares the cultural life and traditions of two different peoples, races, nations, but never has a particular desire to part with his past, traditions; likewise, she remains unaccepted in the new environment. Until a certain time, such a coexistence of two cultures in the personal structure of a person is peaceful, but over time, a feeling of discomfort and alienation appears, which causes the emergence of various forms of mental disorder and deviant behavior.

According to the synergistic approach, society and man are considered as complex formations with self-organization, non-linear, stochastic systems. This makes it possible to explain deviance in the context of the modern scientific picture of the world, that is, in the categories of instability, imbalance, and fluctuations, which characterize multidirectionality and the absence of a rigid set of behavior of systems.

Literature:

1. Беккер Г. Экономический анализ и человеческое поведение. *THESIS*. 1993. № 1(1), С. 24-40.

**Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина:
площини філософської рефлексії»**

2. Беккер Г. Преступление и наказание: экономический подход. *Истоки*. 2000. № 4, С. 28-90.
3. Боецій С. Розрада від філософії. Київ: Основи. 2002.
4. Боринштейн Е. Р., & Кавалеров А. А. Личность: Ее языковые ценностные ориентации: монография. Одесса: Астропринт. 2001.
5. Боринштейн Є. Р. Основні характеристики соціокультурної трансформації в перехідний період. *Перспективи*. 2000. № 4(12), С. 3-8.
6. Боринштейн Є. Р. Особливості соціокультурної трансформації сучасного українського суспільства: Монографія. Одеса: Астропринт. 2006.
7. Василькова, В. В. Самоорганізація в соціальній житті. *Соціально-політичний журнал*. 1993. № 8, С. 22-27.
8. Верещака М. Як у радянському Львові народилася республіка хіпі і що з нею зараз. *БЖ*. 2018. URL: <https://bzh.life/ua/gorod/yak-u-70-h-lviv-yani-stvorili-respubliku-hipi-u-tsentri-mista-i-shcho-z-neyu-zaraz>
9. Гансова Э. А. Социально-экономическое управление: Интегративный аспект социального познания. 1988. Киев: Вища школа.
10. Гелд Д. Демократія та глобальний устрій. Київ: Port-Royal. 2005.
11. Гелд Д., & Мак-Грю Е. Глобалізація/антиглобалізація. Київ: К.І.С. 2004.
12. Гіденс Е. Нестримний світ: Як глобалізація перетворює наше життя. Київ: Альтерпрес. 2004.
13. Головаха Є., & Паніна Н. Пострадянська деінституціоналізація та становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2001. № 4, 5-22.
14. Гундорова Т. І. Кітч і література. Київ: Факт. 2008.
15. Гьофе О. Розум і право. Складові інтеркультурного правового дискурсу. Київ: Альтерпрес. 2003.
16. Дельоз, Ж., & Гваттари, Ф. Капіталізм і шизофренія: Анти-Едіп. Київ: КАРМЕ-СІНТО. 1996
17. Дереш Л. Поклоніння ящірці. Харків: Фолио. 2017.
18. Злупко С. М. Глобалізація і національна економічна культура. *Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Перспективи розвитку зовнішньоекономічних зв'язків України в контексті процесів глобалізації: Щоріч. наук. пр.* 2001. № 28, С. 18-26.
19. Кривко Т. А., & Романовська Д. Д. Підліткова субкультура: неформальні молодіжні об'єднання : методичний посібник для вчителів, психологів, батьків. Чернівці: Чернівецький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти. 2003.
20. Крымский С. Б. Метаисторические ракурсы философии истории. *Вопросы философии*. 2001. № 6, С. 32-41.
21. Левінас Е. Права людини і добра воля. Київ: Дух і Літера. 1997.
22. Левінас Е. Між нами. Дослідження. Думки про іншого. Київ: Дух і Літера. 1999.
23. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна. Алетейя. 2016.
24. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості. Київ: КММ. 2006.
25. Онищук С. Субкультура кївських панків. *Етнічна історія народів Європи*. 2012. № 37, С. 99-103.

**Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина:
площини філософської рефлексії»**

26. Пілецька Л. Маргінальність у контексті проблеми соціальної мобільності особистості. *Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія*. 2011. № 16 (1), С. 5-15.
27. Садков, Е. В. Маргинальность и преступность. *Социологические исследования*. 2000. № 6, С. 43-47.
28. Сартр Ж.-П. Буття і ніщо: нарис феноменологічної онтології. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи». 2001.
29. Сартр Ж.-П. Нудота: роман, п'єси. Харків: Фоліо. 2006.
30. Слівінський П. Й. Релігійний вінегрет: кілька слів про нові релігійні і парарелігійні форми. Львів: Свічадо. 1999.
31. Судаков В. И. Социологическое познание: современные тенденции и стимулы развития. Днепропетровск: ДГУ. 1995.
32. Ткаченко К. В. Флуктуації особистості в сучасному суспільному бутті: дис. ...к-та філос. н. : 09.00.03/ ДЗ «Південноукр. нац. пед. ун-т», 2021. 185 с.
33. Park R. E. Human Migration and Marginal Man. *American Journal of Sociology*. 1928. № 33(6), P. 882-893.
34. Park R. E. The Immigrant Press and its Control. London: Forgotten Books. 2017.
35. Park R. E., & Burgess E. W. Introduction to the Science of Sociology (3rd revised ed.). Chicago: University of Chicago Press. 1921 [1969].
36. Park R. E., Burgess E. W., & McKenzie R. D. The City: Suggestions for Investigation of Human Behavior in the Urban Environment. Chicago: University of Chicago Press. 1925 [1967].

**Змістовий модуль 2. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ НОМО ECONOMICUS У
ДИСКУРСІ ФІЛОСОФІЇ**

Тема 5.

**Соціально-філософські конотації моделей homo economicus у контексті
поглядів на суспільство та економіку**

ПЛАН

1. Рациональний максимізатор» у сучасному суспільстві: загальна характеристика моделі homo economicus у межах економічного мейнстріму
 - 1.1. Основні риси homo economicus економічного мейнстріму
 - 1.2. Дослідницькі програми економічного мейнстріму: сутність та представники.
2. Сучасні альтернативні модифікації homo economicus
 - 2.1. Посткейнсіанство та теорія обмеженої раціональності.
 - 2.2. Теорія суспільного вибору та неоавстрійська школа.
 - 2.3. Інституціоналізм та міждисциплінарні моделі.

**Рациональний максимізатор» у сучасному суспільстві: загальна
характеристика**

Основні риси homo economicus економічного мейнстріму. З другої половини ХХ століття масив робіт, присвячених дослідженню людини в економічних відносинах, поведінці ринкового суспільного суб'єкта, споживача,

Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина: площини філософської рефлексії»

значно збільшився. Це обумовлено істотними змінами економічної діяльності в традиційному розумінні. Сьогодні вона пронизана динамічними взаємодіями з широким спектром суспільних підсистем, які, в свою чергу, схильні до флуктуацій глобального і локального характеру, що представляє поле для її комплексного соціально-філософського осмислення.

Домінантною теоретичною передумовою для моделювання економічної людини як суспільного суб'єкта, в якій розвинені та інтегровані найбільш значущі смисли попередніх і сучасних підходів, є неокласичний мейнстрим. У ньому людина розглядається в цілому як раціональний суб'єкт, націлений на максимізацію корисності, що на основі інформації приймає оптимальні рішення та мінімізує ступінь ризику. На стійкість суспільства в динаміці зовнішніх і внутрішніх змін серйозно впливають диспропорції соціально-економічного розвитку. Це викликано тим, що слабо враховується такий фактор, як узгодження інтересів людини і громадських структур, соціальних груп. Розбіжність очікувань і реальних результатів соціально-економічної політики породжує конфлікти, яким можна запобігти, якщо приділяти належну увагу агенту ключових соціальних практик – економічній людині. У ній втілюються інтереси простих споживачів, підприємців, менеджерів, фінансистів, тобто всіх, хто має різні засоби впливу, – влада, громадські інститути. Аналіз сучасних підходів до моделювання економічної людини представлений у відомій роботі В. Автономова «Модель людини в економічній науці», на яку, як правило, посилаються багато вчених при розгляді проблеми економічної людини.

Прагнучи до досягнення мети, раціональна людина підраховує необхідні витрати, і витрати невикористаних (втрачених) виробничих можливостей, тобто альтернативні (змінні) витрати. Індивідуальні ж цілі відрізняються різноманітністю, від аскетизму до гедонізму в крайніх проявах. Але при цьому важливою є не стільки кінцева суб'єктивна мета, яка наділяється цінністю, скільки відповідні засоби для її досягнення. Для людини засоби мають цінність тільки в значенні їх корисності для досягнення цілей. А цінність визначається самою людиною, і не стільки в деклараціях, приписах, скільки у вчинках. Отже, фіксується вона через поведінку, характерну для економічної людини. Потреби, спрямовані на досягнення матеріального благополуччя, комфорту, достатку, здоров'я й інших благ, можуть бути задоволені «розсудливими» або «нерозсудливими» способами (іноді поведінка індивіда перешкоджає досягненню мети). Тут є можливою проблема реальних та уявних потреб. Економічна раціональна людина в неокласичній моделі усвідомлено обере максимально вигідний варіант, але це не означає, що у неї немає права на помилки і слабкості.

У сучасних дослідженнях веберівської традиції відмови від оціночних суджень, співвідношення цілей і засобів їх досягнення часто пояснюється за допомогою понять «переваги» і «обмеження». М. Вебер критично розглянув позицію етичного еволюціонізму про необхідність розробки політичною економією оціночних суджень, відштовхуючись від чисто «економічного світогляду». Емпірична наука, за твердженням М. Вебера, нікого не може навчити тому, що він повинен робити, вона вказує лише на те, що він може, а за певних обставин на те, що він хоче зробити. В економічному мейнстрімі неокласичного зразка сформувалася модель економічної людини з такими компонентами, як сукупність

Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина: площини філософської рефлексії»

переваг і обмежень в ситуації обмежених ресурсів і необхідності вибору; здатність до оцінки альтернативних благ на підставі їх взаємозаміни і тези, що «все має ціну»; нейтральність і байдужість до добробуту інших людей як трансформований у власний інтерес егоїзм. Загальний аналіз переваг і обмежень у В. Автономова не торкається важливого пункту: слід враховувати різницю ролей, в яких виступає економічна людина. Це власник, покупець, продавець чи виробник. Одна людина, наприклад, підприємець, може поєднувати в собі ряд цих іпостасей і реалізувати їх в економічній поведінці. Безумовно, одним з головних діючих суб'єктів економіки є споживач, який своєю поведінкою, рішеннями, вибором впливає на ринок, формує попит на товари, визначає рівень рівноважних цін і обсяг реальних продажів. Економічні суб'єкти виступають по відношенню один до одного як продавці та покупці. Їх поведінка обміну сприяє руху і розподілу благ за ринковими каналами. Існують типові функціональні програми поведінки при обміні економічними цінностями. Це комерційна поведінка, яке пов'язана з пропозицією товарів і послуг на основі пошуку інформації про їх цінність з використанням цієї інформації для отримання певної вигоди від їх обігу, тобто маркетингу, за допомогою якого створюються сприятливі умови для просування певного блага та формування позитивної мотивації споживача.

Свобода економічної людини як споживача не безмежна в обмеженому ресурсному контексті. Обираючи, індивід-споживач змушений враховувати не лише особисті межі переваг, але і власний прибуток, ринкову кон'юнктуру. У дослідженнях поведінки споживачів, не зважаючи на їх різноманітність, виявляються дві фундаментальних установки, що розрізняються за методологічними параметрами. Одна з них – модерністська, націлена на вивчення споживача як раціонального суб'єкта економічної діяльності із залученням позитивістських методів дослідження, друга – постмодерністська, в якій споживач розглядається (розуміється) як ірраціональний, непослідовний, суперечливий. Жорсткого розмежування установок немає. В основі будь-якого з підходів лежить теза про включеність споживача в певний контекст (культурний, соціальний, міжособистісний, економічний), який детермінує вчинки людини, її вибір на користь того чи іншого блага, якому приписується певне культурне значення внаслідок тієї чи іншої споживчої практики. Кожен підхід по-своєму пояснює причини прогнозованих і аномальних переваг.

В економічній сфері дослідження поведінки споживачів проводять як фахівці з соціальної філософії, так і з мікроекономіки, категоричного розподілу за профілями знань в цій міждисциплінарній предметній області не існує. Вона проблематизувалась на рубежі XIX – XX століть. Інтенсивне вивчення особливостей споживчої поведінки почалося в 1960 рр. XX ст. в США.

Дослідницькі програми економічного мейнстріму: сутність та представники. Із сучасних посткейнсіанських дослідницьких програм широко відомі **теорія життєвого циклу** американського економіста Ф. Модільяні та **перманентного доходу** М. Фрідмена. Відповідно до першої, споживання залежить не від поточного доходу, а доходу, який людина отримує протягом усього життя. Тобто, в даному випадку економічна людина розглядається з точки зору її здатності планувати і розподіляти споживання і заощадження протягом тривалого

Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина: площини філософської рефлексії»

періоду часу. Відповідно до теорії циклів, споживання дорівнює доходу, що отримується протягом життя, воно розподіляється в сторону рівномірності, поточне ж споживання залежить від передбачуваних сумарних доходів, накопичень і тривалості життя. Тому важливо враховувати дохід, який людина планує отримати не в певний відрізок часу, а протягом усього життя. Теорія життєвого циклу пояснює мотиви заощаджень, а також включення величин багатства і доходу в функцію споживання. У контексті пояснень знаходяться поняття відповідних переваг та обмежень споживання.

У відомій книзі представника інституціоналізму Дж. Ходжсона «Економічна теорія та інститути: Маніфест сучасної інституційної економічної теорії» піддаються жорсткій критиці як неокласична модель економічної людини з максимізацією раціональної поведінки, так і методологічний індивідуалізм в теорії «мейнстріму». Різниця між перевагами і обмеженнями в економічній теорії розглядається на користь перших. Переваги є позасистемними змінними, задаються екзогенно, а основні обмеження (доходи, ціни) визначаються ендегенно, всередині самої економічної системи.

Функціональний аналіз широко практикується науковцями для пояснення поведінки індивідів в неекономічних сферах. До речі, цінність висновків авторів зазначеної статті ставиться під сумнів Г. Саймоном, лауреатом Нобелівської премії 1978 р. з економіки «за новаторські дослідження процесу прийняття рішень в економічних організаціях, в фірмах».

Звертаючись до досліджень Г. Беккера, лауреата Нобелівської премії 1992 року «за поширення сфери мікроекономічного аналізу на цілий ряд аспектів поведінки людини і взаємодії, включаючи неринкову поведінку», слід зупинитися на загальній характеристиці напрямку, що одержав назву «економічний імперіалізм» (лідером якого став Г. Беккер). Він виник в кінці 1960-х рр., коли ряд економістів почали застосовувати і впроваджувати економічний підхід в інших галузях знання. Економічний імперіалізм популяризував роль максимізаторської поведінки індивіда, що поширювалась на ряд сфер діяльності людини. Поведінкова модель, що пояснює економічні рішення індивіда, на думку представників «імперського підходу», могла проектуватися на багато сегментів його життєдіяльності.

Економічний підхід в розумінні Г. Беккера передбачає максимізуючу поведінку в більш явній формі та в більш широкому діапазоні, ніж інші підходи, так що мова може йти про максимізацію функції корисності або багатства все одно ким – чи то сім'єю, фірмою, профспілкою або урядовими установами. Крім того, економічний підхід передбачає існування ринків, з неоднаковою ступенем ефективності координуючих дії різних учасників – індивідів, фірм і навіть цілих націй – таким чином, що їх поведінка стає взаємоузгодженою. Передбачається також, що переваги суттєво не змінюються з ходом часу і не дуже різняться у багатих і бідних або навіть серед людей, що належать до різних суспільств і культур. Г. Беккер вважає, що вся поведінка людини в цілому підпорядкована фундаментальним принципам максимізуючої поведінки, ринкової рівноваги та стійкості смаків і уподобань. Людина визначає критерій оцінки благ з урахуванням бюджетних обмежень в якості межі допустимих варіантів їх придбання при максимумі корисності. Можливість вибору варіантів пов'язана з очікуванням

Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина: площини філософської рефлексії»

максимуму корисності та інформованістю суб'єкта про ймовірні перспективи переваг. Тут, згідно з позицією Дж. Неймана і О. Моргенштерна, при оптимальному варіанті вибору моделі поведінки обов'язково враховуються стратегії конкурентів, тобто знання про цілі та ступені об'єктивної ймовірності передбачуваних результатів діяльності, отже, корисність піддається обрахункам.

Найбільш актуальною компонентою максимізаторської моделі є мотивація. У сучасних моделях зустрічається широке і вузьке її трактування – як особиста зацікавленість в благах (багатство, влада, корисність), так і поєднань особистого інтересу з альтруїстичною мотивацією, коли враховуються інтереси інших людей. Принцип мотивації «своя сорочка ближче до тіла» діє при прийнятті рішень на підставі власних уподобань, природним визнається байдужість до добробуту інших учасників угоди. Однак не можна не враховувати об'єктивність норми, яку економічна людина змушена визнавати, незважаючи на егоїстичну в цілому мотивацію. Крім того, свою роль в мотивації відіграють державні та громадські інститути, які стримують людину від неправових і аморальних дій, а також домовленості у вигляді контрактів, грошові заохочення і моральні стимули. У мікроекономічній теорії суспільного блага особистий інтерес «вбудований» в мотиваційні механізми і «працює» на загальну користь. До суспільних благ відносять норми, які вигідні для всіх (правила дорожнього руху, виплата податків) і яких дотримуються всі, за винятком так званих «безбілетників», що ухиляються від цього, але загальної благополучної картини не спотворюють, так як її забезпечують сумлінні учасники. Загалом, егоїстичний мотив залишається пріоритетним, але розуміється в широкому значенні слова. Це цивілізовані модифікації «грубої природної властивості» – від гри в альтруїзм до щирої прихильності до такого прояву людяності в економічних відносинах.

Теорії мотивації ґрунтуються на дослідженні стимулів, що викликають відповідну реакцію споживання. Сюди включається широкий спектр різнопланових факторів, від яких залежить ефект переломлення в свідомості споживача спонукальних мотивів. Це прагнення до задоволення потреб, попит, тенденції його змін, трансформація цінностей, переваг, тощо.

Класифікації факторів поведінки споживача різноманітні. У *теорії споживання* актуальною є маркетингова модель Ф. Котлера, волонтаристська теорія дії Т. Парсонса, підходи Дж. Катона, У. Беардена і Л. Каплана, Р. Тафлінгера, Д. Хокінса, Дж. Енджела, Дж. Кролара та інших. У виявленні факторів часто присутній розподіл на зовнішні та внутрішні. Р. Тафлінгер відзначає роль зовнішнього комунікативного дискурсу: сім'ї, приятелів, ЗМІ, церкви, влади. Особливу місію у поведінці споживача відіграють стереотипи, які, як внутрішні стійкі схеми та сценарії, визначають реакцію на попозицію та значно впливають на вибір споживача. Д. Хокінс, Дж. Енджел та інші до зовнішніх факторів відносять культурні, ціннісні, демографічні, а також соціальні статуси, різні групові взаємодії, макро- та мікровпливи (соціальні класи, референтні групи, субкультури, домогосподарства). Сегмент внутрішніх факторів складають сприйняття, навчання, пам'ять, мотиви, особистість та емоції. Завдяки їм людина реагує на всі зовнішні впливи та формує індивідуальний стиль, схему споживання – використання ресурсів, грошей, інформації, часу – чи образ життя (Life-style). Стиль життя відноситься до індивідуальних детермінант поведінки (Р. Блекуелл, П. Мініард,

Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина: площини філософської рефлексії»

Дж. Енджел). Це одне з основних понять, що використовується у вивченні поведінки споживача. Цінності характеризуються стійкістю в порівнянні зі стилем, який може змінюватися разом з модою. Таким чином, концепція стилю життя є більш сучасною, ніж теорія цінностей.

Вплив на споживача через формування ставлення до ще не придбаної речі – поширений маркетинговий хід, орієнтований на потреби. Наприклад, товар повинен задовольняти певній сукупності потреб (за Ж. Кроларом). Вони позначаються аббревіатурою SABONE (Sécurité – безпека, Affection – прихильність, Bien etre – комфорт, Orgueil – гордість, Novel – новизна, Economie – економія). З безпекою пов'язаний спокій, задоволення від товару або послуги. Цю потребу підтримують гарантії тривалої та надійної експлуатації товару. Прихильність формується як обране належне в зоні комфорту, вона схожа на звичку володіння чимось і може перетікати в залежність. Бажаний комфорт, втілений у товарі як його джерелі, купується, іноді незважаючи на ціну. Гордість товаром, торговою маркою пов'язана з прагненням демонструвати свої можливості, рівень життя, статус, тощо.

Виявлення потреб покупця, якого не випадково називають саме споживачем, – необхідний і багатогранний процес. У книзі «Методи продажу» Ж. Шандезона і А. Лансестра знаменита піраміда потреб А. Маслоу інтерпретується в контексті вивчення споживчих пріоритетів і реакцій. Висновки зводяться до того, що одного разу задоволена потреба втрачає значення стимулу; одна потреба може приховувати іншу; не може бути задоволена будь-яка потреба, якщо не була задоволена потреба нижчого рівня: кожен індивід або суспільство не знаходиться постійно на одній і тій же стадії реалізації своїх потреб; індивід «засуджений бажати». Потреби, на думку авторів, можуть або бути визнані і задоволені, або не бути визнані, і як такі, залишитися незадоволеними. У першому випадку вони задоволені, будучи визнаними. Відносини, які виникають в результаті цього, можна виразити як задоволення, відкритість, пристосованість до ситуації, як один з аспектів свободи, тощо. У другому випадку вони пригнічені або просто не впізнані. Тут можливі чотири основні типи реакції у відповідь: раціоналізм як обґрунтування вибору; втеча як ухилення від розмови; агресивність; покірність.

Маркетингова модель поведінки покупця, запропонована Ф. Котлером, складається з трьох елементів: 1) спонукальні фактори маркетингу та інші подразники; 2) «чорний ящик свідомості покупця»; 3) відповідні реакції покупця. Серед подразників, наприклад, вказуються економічні, науково-технічні, політичні, культурні. У двокамерному «чорному ящику» знаходяться характеристики покупця і процес прийняття рішень. Відповідні реакції покупця – це вибір товару, марки, дилера, часу і об'єкта покупки. Спонукальні чинники маркетингу містять товар, ціну, методи поширення і стимулювання.

Дослідження економічної поведінки індивіда з точки зору релігійних традицій показують, що вони істотно впливають на неї. Англо-саксонська традиція, яка сформувалася на основі протестантизму, характеризує прийняття більш високих ризиків, самостійність у прийнятті рішень, індивідуалізм. Протестантська релігія сприяла розвитку ділової хватки, підприємницької активності. Вона допомагала формуванню ощадливості, розважливості, підприємливості, здатності до ризику. В ісламській традиції – заборонені позики, спекуляція і відсотки. У православній – також осуджується стягнення відсотків з ближнього, заохочується чесна праця.

Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина: площини філософської рефлексії»

Більшу частину активного фінансового контингенту раніше склали люди інших національностей, що прийняли православ'я за формальними ознаками.

Серед соціальних факторів, що впливають на поведінку споживача, відзначаються референтні групи, сім'я, соціальні ролі та статуси. Для успішного просування товару на ринку необхідно враховувати всі референтні групи, які впливають на поведінку споживача через комунікативні канали міжособистісного та групового контакту. Безпосередній вплив на людину здійснює сім'я. Крім того, в певному соціальному середовищі поведінка людини характеризується орієнтацією на очікування інших, тобто роллю, яка відповідає його статусу. Статусні товари, звичайно ж, користуються попитом. На поведінку покупця, зміни в асортименті та номенклатурі придбаних товарів і послуг впливають особистісні чинники. Це вік, рід занять, етап життєвого циклу, економічне становище, спосіб життя, особливості характеру і самосприйняття. Наприклад, рід занять диктує певний дрес-код, стійке економічне становище розширює купівельну спроможність, спосіб життя супроводжується відповідними атрибутами.

Відповідно до класифікації VALS (за цінностями і способу життя), люди діляться на групи в залежності від способу проведення часу і витрат грошей. З точки зору самоорієнтації споживачі діляться на тих, хто орієнтується на ідею, на статус, на дію. Тут є важливим рівень потенціалу самоорієнтації, який залежить від матеріальних показників (дохід), фізичних (стан здоров'я), психологічних (впевненість в собі, енергійність). Не входять до цих груп так звані вершители (багатії) і бідняки. Ф. Котлер відокремлює особистісні і психологічні фактори. Хоча розглядає особистість через психологічний контекст як унікальну сукупність психологічних характеристик, якими визначаються стійкі та повторювані реакції людини на фактори навколишнього середовища (впевненість в собі, схильність до лідерства, товариськість, незалежність, захищеність, пристосованість, агресивність). Окремо представлено самосприйняття, яке підтримує самооцінку і в такому виборі, як придбання товару, відповідного обраному способу життя. До основних психологічних факторів відносяться мотивація, сприйняття, засвоєння досвіду, погляди і думки. Мотив (чи спонукання) розглядається як потреба, яка досягла такого рівня інтенсивності, що спонукає людину до дій, спрямованих на її задоволення. Маркетинговий підхід Ф. Котлера виявляє культурні, соціальні, психологічні та особистісні чинники, що впливають на споживача. Така класифікація викликає деяке роздратування психологів, мабуть, за фактом розподілу психологічної та особистісної груп. Про що можна посперечатися, адже в особистісний дискурс включається зміст, який охоплює широкий спектр смислів, ситуативний в тому числі.

Ідея максимізації завжди була суттю поняття «раціональна економічна людина». І які б зміни і уточнення не зазнавала теорія, «економічна людина», як і раніше, залишається в основному суб'єктом, який максимізує та оптимізує.

Знання і раціональність відносяться до когнітивних елементів неокласичної моделі економічної людини-максимізатора корисності. Раціональність лежить в основі здатності при будь-яких умовах і обставинах вибору максимізувати корисність. Саме ця характеристика є провідною в моделі раціонального максимізатора корисності. Завдяки раціональності економічна людина вибудовує ієрархію потреб (переваг), які є взаємозамінними. Вона не прагне їх повністю

Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина: площини філософської рефлексії»

задовольнити, а здійснює раціональний (максимізуючий) вибір на користь певної комбінації. Наприклад, відмовляється від сьогохвилинних задоволень на користь життєво-важливих цілей (страхування, навчання, житло, тощо).

Звичайно, це тільки модель, ступінь її відповідності реальності завжди може заперечуватись. М. Фрідмен в своїх наукових доробках писав про те, що модель може бути використана як адекватне відтворення реального світу. Однак вона є абстрактною і завершеною, це «алгебра» або «логіка».

Дійсно, люди в реальних життєвих ситуаціях не завжди поведуться в суворій відповідності з моделлю економічної людини. В сучасній експериментальній економіці в лабораторних умовах досліджуються економічні рішення людей в різних контрольованих ситуаціях. Результати цих експериментів показують, що поведінка людей суттєво відхиляється від приписуваних стандартною моделлю норм економічної поведінки. Так, наприклад, у 2002 р. В. Сміт, американський економіст, і Д. Канеман, ізраїльсько-американський психолог, один з основоположників психологічної (поведінкової) економічної теорії, були нагороджені Нобелівською премією з економіки «за проведення лабораторних експериментів, які використовуються для емпіричного економічного аналізу, особливо у вивченні альтернативних ринкових механізмів» та «за застосування психологічної методики в економічній науці, особливо – при дослідженні формування суджень і прийняття рішень в умовах невизначеності». Д. Канеман фактично ставить під сумнів модель економічної людини, досліджуючи механізми прийняття людиною рішень в ситуації невизначеності. У 1979 р. з'явилася знаменита стаття «Теорія перспектив: аналіз прийняття рішень в умовах ризику», написана Д. Канеманом в співавторстві з професором психології А. Тверскі (Єрусалимський і Станфордський університети). У цій статті дослідники поклали початок behavioral economics (поведінковій економіці). На підставі безлічі експериментів робився висновок про неможливість людей раціонально оцінювати величини очікуваних вигод або втрат і їх ймовірності. Була виявлена асиметрична реакція на зміну добробуту: люди по-різному реагують на еквівалентні ситуації в залежності від того, втрачають вони чи виграють.

Маржиналістська кількісна концепція корисності в першій третині ХХ століття змінилася порядковою, розроблялася в працях Дж. Хікса і Р. Аллена. **Порядкова теорія корисності** описувала вибір споживача в умовах повної визначеності. Сучасні дослідження в області теорії ризику (Дж. фон Нейман і О. Моргенштерн), представляють аксіоматичну теорію поведінки споживача в невизначеній ситуації. М. Фрідмен і Л. Севідж описують характер функції корисності, виходячи з поведінки людей, за якою спостерігають. Одні й ті ж люди страхують своє майно (тобто поведуться як бернулліанські ризикофоби), і в той же час беруть участь в лотереях, які обіцяють великий виграш з незначною ймовірністю при незначних вратах за участь (що характеризує їх як ризикофобів).

У новій, запропонованій Д. Канеманом і А. Тверскі **теорії перспективи** (prospect theory), обґрунтовуються нераціональні вчинки людей, які не можна пояснити з позицій економічної людини. Нормальна людина оцінює майбутні вигоди в абсолютному вираженні в порівнянні з деякими загальноприйнятими стандартами, що заважає правильній оцінці та вказує на те, наскільки погано люди вміють прогнозувати майбутнє. В. Сміт, опонент Д. Канемана, одночасно з ним був

Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина: площини філософської рефлексії»

нагороджений Нобелівською премією. Це свідчить про визнання додаткових отриманих результатів. Висновок В. Сміта полягав у тому, що експериментальна перевірка в основному підтверджує, а не спростовує принципи раціональної поведінки. У досліджах вченого випробовувані в умовах багаторазової взаємодії (а не одиначної, як у Д. Канемана) спочатку робили помилки і поводитись нерационально, але, по мірі накопичення досвіду, приймали раціональне рішення, передбачене економічною теорією.

Скрупульозно цю проблему досліджував американський економіст Ф. Найт в роботі «Ризик, невизначеність і прибуток». У його книзі викладається теорія підприємництва і прибутку підприємця, представлений глибокий аналіз основних передумов теорії досконалої конкуренції та модифікацій, які вносить в неї фактор невизначеності. Ф. Найт виявив ризик особливої невизначеності, який відіграє важливу роль у виникненні прибутку підприємця. Основними джерелами такої невизначеності виступають економічний розвиток і відмінності в ділових здібностях людини. На думку філософа, справжній прибуток пов'язаний з невизначеністю.

Проблемами ризику і джерелами невизначеності в економічній діяльності, як відомо, займався ще Дж. Кейнс і виділяв ризики підприємця, кредитора, можливого знецінення грошової одиниці. В економічних теоріях прямо або побічно ця тема мала місце, і автори пропонували варіанти її рішень як зниження ступеня можливих ризиків (М. Алле, Г. Саймон, Ф. Хайек, П. Шумайкер, К. Ерроу, Дж. Аккерлоф та інші). Зокрема, критикою раціональної моделі «економічної людини» займалися ще до Д. Канемана нобелівські лауреати Г. Саймон і М. Алле. Так, Г. Саймон в праці «Науки про штучне» зазначав, що нам часто доводиться задовольнятися лише наближеним досягненням мети конструювання, в таких випадках властивості внутрішньої системи як би «вилазять назовні». Інакше кажучи, поведінка системи лише частково відповідає поставленій меті, частково ж вона відображає обмежені можливості внутрішнього середовища.

У сучасних дослідженнях проблеми економічної поведінки також пов'язуються з поняттям ризику (А. Альгін, С. Валдайцев, Т. Шестовських та інші). Наприклад, аналізуються такі види ризиків як ризик виробника, покупця, продавця, комерсанта, інвестора, власника, зберігача, споживача.

Головні компоненти сучасної неокласичної моделі економічної людини тісно взаємопов'язані і взаємозумовлені. Необмеженість потреб, переваги та обмеження, здатність до оцінки, мотивація, інформація та раціональність в більшій чи меншій мірі присутні у всій системі циклів обміну та розподілу. Це стосується і власне поведінки обміну (купівля, збут, пропозиція, попит, споживачів / виробників); монетарної поведінки як механізму вартісної комунікації, оцінки благ і перерозподілу вигод; посередницької поведінки, пов'язаної з обміном кон'юнктурною й конфіденційною інформацією між суб'єктами ринку.

У дистрибутивній поведінці економічної людини провідну роль відіграють такі характеристики неокласичної моделі, як необмеженість потреб, переваги та обмеження, адже вона забезпечує зв'язок з ресурсною економічною базою, орієнтує на норму присвоєння ресурсів, визначає міру витрат блага і користі від обороту, забезпечує контроль над правом володіння ними і вигодою від їх використання. У господарській (суверенно-дистрибутивній за В. Верховіним) модифікації моделі

Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина: площини філософської рефлексії»

дистрибутивної поведінки фіксуються правові аспекти дій суб'єктів ринку на отримання вигоди від використання ресурсів, які їм належать.

Фактично в усіх циклах поведінки споживача реалізується економічний інтерес, всі його дії прямо або опосередковано трансформуються в нього. В результаті зусиль створюються умови, розробляються прийоми, удосконалюються засоби для задоволення потреб людини. Мотивація може мати утилітарний, гедоністичний, емоційний, нормативно-імперативний характер, залежати від самої взаємодетермінації, стереотипів масової свідомості, обумовлюватись індивідуальними особливостями і загальною економічною культурою, усвідомленням ступеня свободи, відображати соціокультурну матрицю економічної поведінки певної історичної епохи і нормативні стандарти суспільства, національну специфіку, ідеологію тощо.

Крім адаптивних і раціональних, було також запропоновано розглядати ірраціональні очікування, тобто очікування, що формуються на базі принципово неповної інформації, а саме інформації, з якої особа, що приймає рішення, свідомо виключає суттєву частину. Не зважати на можливі несприятливі для даного суб'єкта результати – значить, перебувати в полоні ірраціональних очікувань. Наприклад, якщо потенційному клієнту відомі випадки, коли підприємство або банк не виконували своїх зобов'язань перед покупцями, то надії на те, що в конкретному випадку обману не буде, слід віднести до ірраціональних.

Дж. Стіглер, американський економіст, лауреат Нобелівської премії з економіки 1982 р. за «новаторські дослідження промислових структур, функціонування ринків, причин та результатів державного регулювання» (який зробив значний внесок в новий напрямок – економіку інформації), стверджував, що важливі аспекти організації економіки набувають нового значення, коли їх розглядають з точки зору потреб в інформації. Його метод в рамках теорії пошуку та новий підхід до аналізу ринкової поведінки був спрямований на дослідження інформаційних проблем в економіці. Невизначеність трактувалася як слабка інформованість, яку можна подолати для майбутньої вигоди шляхом певних витрат на оволодіння необхідною інформацією. Дж. Стіглер писав, що ідентифікація продавців та їх цін – це лише один приклад значення ролі пошуку інформації в економічному житті, подібні проблеми виникають при пошуках вигідних напрямків інвестування та при виборі найманими працівниками галузі, підприємства та заняття.

Теорія очікуваної корисності (Дж. Нейман, О. Моргенштерн), як уже говорилося вище в аналізі обмежень, пов'язана з раціональним вибором на користь максимальної очікуваної корисності в умовах неповної інформації і (за Ф. Найтом) в ситуації ризику, а не справжньої невизначеності. Незважаючи на критику, ця теорія є основоположною передумовою економічного аналізу раціональної поведінки. У параметричних ситуаціях, коли суб'єкт змушений адаптуватися в середовищі, не маючи можливості її змінити, можна застосовувати і теорію очікуваної корисності, і теорію пошуку. У стратегічних ситуаціях при невеликій кількості учасників стан ринку залежить від дій кожного з них (торги). Дослідження подібних ситуацій здійснювали А. Курно, Дж. Неш, Дж. Нейман, О. Моргенштерн. Маються на увазі варіанти теорії ігор, які стали застосовуватися для пояснення економічних моделей поведінки. Відповідно до теорії ігор, учасники

Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина: площини філософської рефлексії»

прагнуть максимізувати свій вигравш (в олігополії – це прибуток). Виявляється, що в більшості випадків стратегія кожного гравця залежить від стратегії інших, і рівновага виникає, коли кожен гравець вибирає таку стратегію, яка співвідноситься з кращими стратегіями інших гравців. Це називається «рівновагою Неша».

Асиметричний розподіл інформації активно вивчається представниками інституціоналізму, так як це явище має відношення до функціонування громадських інститутів. Ще в філософії Античності раціональне (розум) пов'язується з поняттям логосу. Грецька етимологія логосу співвідноситься зі словами «збирати» і «пов'язувати». Римська етимологія «раціо» – з дієсловом «рахувати», «обчислювати». Як загальне поняття «логос» мав досить широке поле значень. Серед них два смислових моменти, які пізніше розділились і отримали окремий розвиток в історії нової філософії, а саме «слово» і «пропорція». На думку філософів, сучасні інтерпретації поняття «раціональність» саме звідси – з переходу грецького «збирати і пов'язувати» в латинське «вважати, обчислювати», – виводять всю подальшу долю європейського раціоналізму, в усякому разі, всю метафізичну традицію, яка призвела до становлення науково-технічної цивілізації на основі «калькуляторського» ставлення до природи та соціального світу. Таке розуміння зазвичай пов'язують з іменем соціолога та філософа М. Вебера, погляди якого значно вплинули на Франкфуртську школу і ряд інших сучасних доктрин раціональності. За М. Вебером, раціональність – це перш за все формальна раціональність капіталістичного господарства, де все ґрунтується на розрахунку за кількісними критеріями. Як зазначає Н. Автономова, передумовами такого розуміння раціональності виступає формально-юридичне римське право, наука, яка привнесла в господарське життя принцип розрахунку, обчислення технічно важливих факторів, а також протестантська релігія, яка зі свого боку надавала діловим успіхам морального і релігійного освячення.

У середньовічному філософському мисленні присутній розподіл на світ чуттєвий, земний і надчуттєвий, який можна досягнути за допомогою розуму. У Новий час в раціоналізм проникає визнання чуттєвого досвіду з опорою на математичне природознавство. Це, перш за все, гносеологічний раціоналізм як метод отримання достовірного знання (Р. Декарт). Як вже зазначалося вище, панівні в епоху Нового часу уявлення про людину, її природу, соціальні, моральні зв'язки і орієнтири відобразились на поглядах мислителів класичної економічної школи (А. Сміт, Д. Рікардо, Дж. Мілль та інші). Раціональність як слідування власним інтересам оголошувалася домінантною характеристикою економічної людини, яка діє в умовах існування законів розвитку економіки, виведених дедуктивним способом або на підставі точних фактів.

Розумність пов'язується з самостійністю, активністю, свободою. Аналізуючи концепцію Н. Автономової, приходимо до висновку, що джерело ірраціоналістських уявлень вчені виявляють в економічній сфері, як-от специфічні форми відчуження в товарному виробництві (перш за все – феномен товарного фетишизму), де суспільні відносини між людьми виступають в формі товарів, внаслідок чого і самі речі, і суспільні відносини, які призводять їх до руху, набувають «чуттєво-надчуттєвого» характеру. Людина при цьому лише частково задіяна у виробництві певного товару. Частково – в двоякому сенсі: по-перше, оскільки вона витрачає на це лише невелику частину власних сил і можливостей, і

Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина: площини філософської рефлексії»

по-друге, оскільки їй належить та нею контролюється лише незначний фрагмент цієї роботи, а її початок і кінець, вихідна мета і завершення задуму від неї «вислизують».

З приводу докорів в сторону класичної школи, яка вигадала «економічну людину» і того, що їх висновки підриваються їх же припущенням про строго раціональну поведінку і взагалі помилковою раціоналістичною психологією, Ф. Хайек висловлюється різко негативно. Він говорить про те, що навряд чи буде перебільшенням стверджувати, що основна перевага індивідуалізму, який відстоювали А. Сміт і його сучасники, полягає в тому, що це порядок, при якому погані люди здатні завдавати найменшого зла. Це соціальна система, функціонування якої не вимагає, щоб ми знайшли добродесних людей для управління нею або щоб всі люди стали кращими, аніж вони є тепер, але яка використовує людей у всьому їх різноманітті й складності: іноді хорошими, іноді поганими, часом розумними, але частіше дурними. Їх метою була система, що надає свободу всім, а не тільки «добродесним і мудрим», як того бажали їх французькі сучасники.

Філософське поняття раціональності отримало подальшого розвитку і в неокласичній економічній теорії. Згідно В. Парето, оптимальним є такий стан економіки, при якому при певних ресурсах, системі розподілу і розміщенні товарів та послуг, запитах споживачів і рівні цін не можна поліпшити добробут одного індивіда, не погіршивши стан інших економічних суб'єктів («принцип оптимальності»). Людина, на думку дослідника, робить логічні і алогічні вчинки. Ірраціональне пояснювалося їм з позицій раціоналізму. В. Парето відстоює ідею багатофакторності, стверджуючи, що «інтереси» та «інтуїція» є дуже важливими, так як лежать в основі людських вчинків. Суспільство перебуває в динамічній рівновазі внаслідок взаємної нейтралізації різноспрямованих процесів. Поняття раціонального вибору пов'язується з повнотою інформації: у випадку з повною інформацією раціональний вибір зроблений на основі виявлених переваг; у випадку з неповною – раціональним визнається вибір з максимальною очікуваною корисністю. Економічна раціональність, що пов'язана з несуперечливим, упорядкованим і всеосяжним набором переваг, відрізняється від раціональності, спрямованої на елементарне виживання. Неокласична теорія акцентувала увагу на вивченні раціонального розподілу ресурсів, застосуванні математичних методів аналізу.

У ХХ ст. ірраціональне починають порівнювати з раціональним. Це аспект, грань самого розуму, схоплення сенсу, його несистематизована рефлексія. Воно стає мало не «серцевиною, в якій марно шукається раціональний сенс». Тому і виникає ситуація, при якій теза про ірраціональну доміную анітрохи не суперечить тому, що саме проблема раціональності, проблема можливостей і меж розуму, його усвідомлюваних і неусвідомлюваних соціальних залежностей, допустимих і неприпустимих соціальних застосувань виходить на перший план філософських роздумів.

Відхилення від класичної раціональності в форматі егоїстично-гедоністичної поведінки несуть еволюційний сенс. Американський соціобіолог Р. Тріверс обґрунтував модель «*homo reciprocans*», яка відрізняється від «*homo economicus*» підвищеним рівнем кооперативності і одночасно схильністю карати партнерів за

Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина: площини філософської рефлексії»

некооперативну поведінку, не враховуючи особистий інтерес. Комп'ютерна симуляція та інші експерименти показали, що патерни поведінки людей в реальних обставинах є більш наближеними до моделі «*homo reciprocans*», ніж до моделі «*homo economicus*». Переважна більшість людей, як виявилось, мають схильність карати за власною ініціативою нероб і «соціопатів» навіть в тому випадку, якщо для цього вони змушені йти на особисті жертви, тільки лише з «почуття справедливості». Також експериментально виявлено, що існує меншість, поведінка яких наближається до моделі «*homo economicus*» або коливається від егоїстично-гедоністичної до реципрокної – в залежності від реакції більшості. Теоретичний розвиток і експериментальна верифікація подібних моделей дозволяє краще зрозуміти деякі явища філософії, політичної економії та соціології. Наприклад, схвалення населенням політики заморожування соціальних програм для відновлення соціальної справедливості, хоча б навіть і на шкоду самому собі, виявляється вище приватного інтересу. Оздоровлення всього суспільства як мета «подібного струсу» може вважатися раціональним поясненням ірраціонального інстинкту мас, що призводить, здавалося б, до соціальної катастрофи.

М. Вебер виділив два раціональних типи соціальної дії з чотирьох. Його концепція стала підставою для розробки теорії інструментальної та комунікативної раціональності. Комунікативна раціональність, як різновид інструментальної, проявляється в процесі взаємодії з метою досягнення взаєморозуміння. Інструментальна ж раціональність досліджується як оцінка людської діяльності, оцінка результатів дії на відповідність цілям і рефлексія над ними. У структурі діяльності інструментальна раціональність характеризує активність суб'єкта. Відносно процесу діяльності та її результатів вона визначає блок управління діяльністю. Інструментальна раціональність розглядається сьогодні вже з точки зору «фундаментального протиріччя» між раціональністю процесу і цільовою раціональністю або результативністю. Визначається, наприклад, що раціональність виступає властивістю не тільки діяльності, але і поведінки, причому не тільки людини, але і тварин. У цьому сенсі раціональність є механізмом поведінки орієнтування.

Раціональність, як категорія соціальної філософії, стала предметом дискусій в протистоянні соціально-економічних вчень неокласики і інституціоналізму. Якщо (за М. Фрідменом) передумови теорії не обов'язково мають бути реалістичними, оскільки вона прогнозує прийняті людиною рішення, то теорія, як стверджує М. Фрідмен, не може бути перевірена прямим зіставленням її передумов з реальністю, та й не існує жодного осмисленого способу зробити це. Раціональне в людині стали трактувати в термінах обмеження. Так, обмежена раціональна людина думає про власні інтереси, але є не байдужою до проявів почуттів спільноти і справедливості та схильною до впливу різноманітних факторів, в тому числі психологічних. Максимізація індивідуальної корисності не є такою суворою та ідеальною, як у класичного раціоналіста через ряд недосконалостей, притаманних лише людині, наприклад, слабких аналітичних здібностей. Його раціональність має, скоріше, процедурний характер; опирається на неповну інформацію часто в ситуації невизначеності, отже, не виключаються помилки. Рішення можуть прийматися за принципом «раціонального незнання», тобто відмови від отримання додаткової інформації про альтернативи, і вибір

Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина: площини філософської рефлексії»

здійснюється з порушенням принципів раціональності. Неокласична економічна теорія враховує досягнення сучасної науки, включаючи і уявлення про людину. Дослідники виділяють кілька напрямків, які відштовхуються від неї, серед них соціоекономіка, поведінкова економіка, когнітивна або нейроеконіміка.

Ряд дослідників (Ф. Еджуорт, Дж. Рамсей, І. Фішер) мріяли про те, щоб отримати можливість виміряти суб'єктивну цінність альтернатив споживача. Раніше економісти могли пояснювати поведінку людини, опираючись лише на спостереження, передумову раціональної поведінки, гіпотезу про прагнення до максимізації корисності. Суб'єктивну корисність набору благ, які споживаються, сьогодні можна визначити, вимірюючи активність певних нейронних мереж головного мозку. Американський дослідник Р. Талер, один із засновників когнітивної економіки, стверджує, що поведінкові моделі є складнішими за традиційні і пророкує, що економіка повинна піти шляхом наближення моделі економічної людини до реальності. Мислитель зазначає, що звичайно, будувати моделі раціональних, позбавлених емоцій агентів простіше, ніж будувати моделі квазіраціональних людей, що відчувають емоції. Наприклад, в експериментах з визначенням раціональних здібностей група, в якій постійно, але непомітно наповнюються «бездонні тарілки» в результаті з'їла майже на сімдесят відсотків більше супу, ніж група з нормальними тарілками.

У статті «Розумова бухгалтерія – це серйозно» («Mental Accounting Matters») Р. Талер зосереджує свою увагу на аналізі результатів у контексті їх сприйняття і переживання, а також на основі прийняття та оцінки рішень. Крім того, розглядається розподіл за рахунками і за частотою оцінки. Тобто, на трьох складових розумової бухгалтерії, за його визначенням. Люди в реальній ситуації погано вміють проводити раціональні вимірювання і давати об'єктивні оцінки. Розмірковуючи про функції корисності, автор з'ясовує, як приймається рішення окремою людиною: що купити, скільки відкласти і коли саме купувати або орендувати якусь річ? Як оцінюються і переживаються результати цих фінансових операцій? Під бухгалтерськими рішеннями розуміються такі, як до якої категорії віднести покупку, наскільки вона поєднується з іншими в даній категорії, як часто потрібно «підраховувати баланс». Це може вплинути на сприйняття привабливості різних варіантів. Розумова бухгалтерія порушує економічну концепцію взаємозамінності. Наприклад, гроші на одному розумовому «рахунку» не є рівноцінною заміною грошей на іншому.

Критика неокласичної моделі максимізатора корисності пов'язана з дослідженнями О. Уільямсона, який є одним з основних представників **неоінституціональної теорії (розробка теорії фірми)**. Його роботи в області внутрішньокорпоративних трансакцій і теорії управління є відомими і затребуваними. Нобелівську премію він отримав за дослідження в галузі економічної організації, за «аналіз методик управління в економіці». У своїх висновках науковець опирався на behavioral economics, концепції обмеженої раціональності (прийняття рішень без повної інформації і всіх можливих розрахунків), і опортунізму (прихильності власним інтересам, не дивлячись на інтереси партнера). Так як опортуністична поведінка є цілком можливою, то трансакція потребує правового забезпечення (контракту).

Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина: площини філософської рефлексії»

У роботі «Поведінкові передумови сучасного економічного аналізу» («Behavioral Assumptions»). О. Уільямсон докладно аналізує раціональність індивіда. В егоїстичній поведінці (або наслідуванні власних інтересів) він виділяє три мотиваційні передумови. До найсильнішої відносить опортунізм. Напівсильній формі відповідає просте наслідування своїх інтересів, слабкій формі – послух або неегоїстична поведінка. Під опортунізмом він розуміє наслідування своїх інтересів. Мислитель розглядає девіантні форми опортунізму, включаючи обман, шахрайство, крадіжки тощо. Опортунізм означає маніпуляції з інформацією: спотворення, навмисний обман, введення в оману, приховування, надання неповних даних, заплутування партнера, що провокує «дійсну або уявну інформаційну асиметрію». Результатом є виникнення нових проблем в економічній організації. О. Уільямсон вважає, що схильність до опортунізму різних людей, що вступають у контрактні відносини, є різною, оскільки в такому випадку переваги організації можуть бути реалізовані лише після того, як витрачені додаткові ресурси на виявлення ступеня опортунізму кожного з суб'єктів. Дослідник показує, в яких сучасних економічних теоріях та їх поєднаннях прийняті позначені ним поведінкові передумови (теорія ймовірних ринків (contingent claims), теорія створення ринкового механізму (mechanism design), теорія трансакційних витрат, еволюційна (або органічна) економічна теорія, теорія «груп» (team theory) і утопічні підходи). Відзначаються теорії, які поєднують в собі однакові форми поведінкових передумов (теорія створення ринкового механізму). Наприклад, теорія трансакційних витрат поєднує обмежену раціональність з опортунізмом. Раціональність в теорії створення ринкового механізму означає «передумову інформаційної обумовленості».

Модель неокласичного максимізатора характеризується «інтерпретативною раціональністю», тобто цілераціональною поведінкою, яке надає переваги у вигляді свободи вибору як самої мети, так і засобів досягнення. А мета, як відомо, і в даному випадку суттєво, виправдовує засоби. Вчинки максимізатора спрямовані на збільшення корисності. Складна форма утилітаризму пов'язує досягнуту корисність з власною діяльністю. Економічна людина стимулює почуття емпатії у відношенні до інших: слід поставити себе на місце людини, яка може бути неприємною, але корисною для справи. Між учасниками обміну повинна бути встановлена необхідна атмосфера довіри, яка передбачає умову передбачуваності поведінки контручасника і формування відносно стійких очікувань залежно від ситуації на ринку.

Сучасні альтернативні модифікації homo economicus

Посткейнсіанство та теорія обмеженої раціональності. Діалог наукових програм, націлених на дослідження людського ресурсу в найважливішій обмінно-продуктивній – економічній діяльності, сприяє виробленню оптимальних стратегій соціально-економічного розвитку суспільства. Різноманітність альтернативних послань побудови моделі економічної людини відображає складність і неоднозначність соціальних процесів, в яких формуються нові стандарти динамічної рівноваги у суспільстві.

Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина: площини філософської рефлексії»

Модель раціонального максимізатора в неокласичному варіанті є, безперечно, найактуальнішою в плані можливостей її застосування і затребуваності в соціально-філософському та економічному дискурсі. Її потенціал пов'язаний з ідеєю раціональної взаємодії економічних соціальних суб'єктів різного рівня, узгодження їх інтересів і цілей суспільства. Крім того, ця модель характеризується синергійними комплементарними можливостями, що дозволяє включити її в міждисциплінарне поле досліджень, використовуючи матеріали з різних, не лише економічних сфер. Критика моделі зосереджена, як правило, на окремих її недоліках. Серед основних альтернативних підходів прийнято виділяти австрійську теорію, посткейнсіанство, інституціоналізм, поведінковий напрямок, радикальну економічну теорію. Перераховані підходи розрізняються за моделями поведінки людини та обумовлюються спеціалізацією. Моделі, пов'язані з теорією фінансів та ринків характеризуються більш сильною «кількісною» мотивацією і значною економічною раціональністю, ніж моделі, пов'язані з теорією особистого споживання.

В. Автономов порівнює модель людини в повоєнній західній економічній теорії з матрицею, яка складається з рядків та стовпчиків. Рядки – різні методологічні підходи, а стовпчики – економічні проблеми. На його думку, серед елементів цієї матриці буде багато нулів, адже практично не існує методологічних підходів, що дозволяють пояснити всі економічні проблеми. Альтернативні дослідницькі підходи значно відрізняються один від одного за деякими аспектами. Наприклад, посткейнсіанці займаються, насамперед, специфічно макроекономічними проблемами, наприклад, ліквідністю. Деякі з них (Дж. Шекл) підкреслюють роль економічної уяви, непередбачуваності поведінки, що впливає з уявлень людини про майбутнє. Інституціоналісти аналізують звичні форми поведінки людини, які склалися в минулому. Неоавстрійці не визнають існування специфічно макроекономічних проблем і відстоюють позицію крайнього методологічного індивідуалізму. При цьому, крім основних альтернативних підходів, існують і інші різновиди моделей людини, не оформлені в самостійні дослідницькі підходи, але і вони представляють значний теоретичний інтерес. До них В. Автономов відносить концепції змінної раціональності, тощо.

Відомо, що сумніви в можливості передбачити майбутнє висловлював ще Дж. Кейнс. Він заперечував існування наукової основи для формування імовірнісного розподілу прийдешніх подій. Професор економіки університету Лідса (Англія) М. Соєр підкреслює важливість проблеми очікувань і передбачення посткейнсіанської теорії. Показовою є позиція Дж. Шекла, який наполягав на неможливості передбачення майбутнього без знання економічних змінних, оскільки зміни в економіці пов'язані зі змінами в знаннях, які заздалегідь невідомі, змінами в індивідуальних рішеннях і діях як першопричині економічних подій.

У ранніх працях Дж. Шекла обґрунтовується «функція несподіванки» як вид неймовірнісної функції очікуваної цінності майбутніх результатів і вихід з дилеми прогнозування в умовах невизначеності. Відповідно до неї, очікування економічних соціальних суб'єктів включають і повну несподіваність подій. Дж. Шеклу, на думку М. Блауга, не вдалося знайти підтримку у колег, але він сформулював загальні уявлення про форму «функцій несподіванки».

Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина: площини філософської рефлексії»

Макроекономісти частіше дотримувалися точки зору Дж. Кейнса з приводу непередбачуваності інвестування внаслідок нестабільних очікувань приватних інвесторів. А пізніше в теорії «раціональних очікувань» почали розглядати проблеми їх формування.

В. Автономов відносить погляди Дж. Шекла до радикального суб'єктивізму, протиставляючи волонтаристський підхід – детерміністському, економічну ж людину вважає соліпсистом. Висновки мислителя стосуються, перш за все, підприємницької діяльності на спекулятивних ринках, де майбутнє є дійсним в значній мірі, незалежно від минулого. Реальність, яку оцінює суб'єкт, ним же і мислиться. Вибираючи той чи інший варіант поведінки, він не може знати багато чого в теперішньому, а також в майбутньому, яке залежить і від інших, і від змін в планах самої людини. «Свобода незнання» як необхідна передумова активного «безпередумовного» вибору розкріпачує уяву, що відіграє в акті вибору визначальну роль.

Економічна людина Дж. Шекла, на відміну від неокласичної людини, створює «щось з нічого», самостійно вибирає і цілі, і засоби, породжує альтернативні способи поведінки в умовах невизначеності і «принципової неперекорності» майбутнього. Вибір людини непередбачуваний, його не можна вирахувати аналітично через стрімку зміну змінних. Люди вибирають не між речами, а між намірами їх придбати заради досягнення позитивних емоцій і отримання полегшення внаслідок свого вибору.

В. Автономов, погоджуючись з оцінкою М. Соєра щодо тези Дж. Кейнса про відсутність наукового підґрунтя для побудови ймовірностей, які можна було б вираховувати, підкреслює важливість підходу вченого до визначення ймовірності різних результатів поведінки людини. Процес, який описує Дж. Шекл, як зазначає В. Автономов, – «двохкроковий»: спочатку відкидаються продукти уяви з видимою фатальною перешкодою. Потім визначається ступінь здійсненості варіантів, що залишилися, за допомогою понять можливості (possibility), що відрізняється від загальноприйнятого поняття ймовірності (probability). Дж. Шекл відзначав характерну схильність людини до інновацій і складність прийняття інвестиційного рішення, яке завжди є унікальним, ймовірність результату в момент рішення визначається величиною «потенційного здивування» (potential surprise). Можливості, на відміну від ймовірностей, не складають в сумі фіксовану величину. В. Автономов вважає, що в моделі Дж. Шекла (в силу абсолютизації свободи творчої уяви суб'єкта) недооцінюються зовнішні обмеження діяльності людини, що у виборі реальних господарських суб'єктів завжди поєднуються і «творча», і «детермінована» компоненти.

До найбільш «завершених» альтернативних, універсальних варіантів теорії прийняття рішень в умовах невизначеності В. Автономов відносить **теорію обмеженої раціональності**, яка послужила поштовхом для створення поведінкової економічної теорії, що спирається на конкретні емпіричні дані, і зосереджує увагу на аспектах процесу прийняття рішення в певних інституційних організаційних рамках (школа Г. Саймона).

У традиційній неокласичній моделі економічна людина реагує на будь-які зміни показників середовища, отже їх потрібно враховувати, щоб обчислити хоча б короткочасну лінію оптимізаційної поведінки. У реальності люди орієнтуються на

Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина: площини філософської рефлексії»

схеми, сценарії типових ситуацій в умовах невизначеності економічного життя, які вже закладені в досвіді. Флуктуації є можливими, але передбачити їх досить складно для дослідника, який прагне до побудови універсальної оптимізаційної моделі. Слід було знайти варіант щодо незалежної від конкретної ситуації поведінки, якусь «порогову величину», яка викликала б зміну поведінки. Для формалізації моделі «інерційної поведінки» послідовниками Г. Саймона була виведена формула «універсальної умови надійності», пов'язана з параметром часу прийняття рішення, його вигідністю, надійністю і ймовірністю зміни поведінки в потрібний момент. Ступінь надійності показує відношення ймовірності здійснити вибір в правильний момент до ймовірності змінити поведінку невчасно. Допустимий межа перевищення ступеня надійності дорівнює відношенню можливого збитку від прийняття рішення невчасно до можливої вигоди від прийняття своєчасного рішення. Рішення слід приймати тоді, коли це надійно, а не сподіватися на можливу (навіть іноді реальну) удачу і подальшу вигоду.

Розвиток моделі економічної людини пов'язаний із загальним міждисциплінарним зближенням наукових досліджень і посиленням експериментального компонента. Німецький математик і економіст Р. Зельтен (Нобелівська премія, 1994 р.) вивчав раціональну поведінку людини в стратегії ігор. Він розробив трирівневу модель прийняття рішень. Суб'єкт може прийняти рішення автономно на кожному з рівнів (звички, уяви, логічного міркування) або об'єднати їх. Остаточний вибір здійснює не логічне мислення, а мотиваційний центр мозку, що є недоступним для раціонального аналізу. В. Автономов вважає, що цей висновок є надзвичайно схожим і наближеним до того, що розумів Дж. Кейнс під «animal spirits».

Модель економічної поведінки спирається на модель людини психологічної (homo psychologicus), а конкретно на запозичене з психології поняття «рівня домагань» (К. Левін, Т. Дембо, М. Овсянкіна, А. Карстен, Р. Сірс, Л. Фестингер, Ф. Хоппе) і положення про неповноту інформації (а не обмеженість здібностей індивіда, як в неокласиці). Засновниками і послідовниками homo psychologicus були психоаналітики З. Фрейд, К. Юнг, А. Адлер, Е. Фромм, К. Хорні, Г. Салліван; біхевіористи Е. Торндайк, Д. Уотсон, У. Хантер, Б. Скіннер; школи гуманістичної психології (Г. Олпорт, А. Маслоу, К. Роджерс) і соціотехнічної школи (К. Левін, Р. Батлер), когнітивістського напрямку (Д. Канеман, А. Тверські, Д. Кранц).

Психологічний рівень домагань пов'язаний з мотивацією і целепокладанням, поняттями «мета дії», «ідеальна мета», «внутрішня невідповідність», «невідповідність мета – очікування», «послідовність подій», «величина досягнення», «успіх і невдача», «словесна і справжня мета», «розмір цільових одиниць». Рівень домагань є змінним. Невдача гальмує і знижує самооцінку, а подолання рівня – підвищує. В результаті досліджень рівня домагань експериментальним шляхом було встановлено, що більшість якісних і кількісних показників пов'язані, як правило, з факторами пошуку успіху, прагненням уникнути невдачі і ймовірнісного очікування. Дія цих сил визначає вибір майбутньої мети. Величина цих сил, а також величини, пов'язані з суб'єктивної ймовірністю, залежать від багатьох аспектів життєвого простору індивіда в даний час, зокрема від того, яким був його минулий досвід і якою є система цінностей, що характеризує його культуру і його як особистість.

Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина: площини філософської рефлексії»

Основоположником необіхевіоризму вважається американський вчений К. Халл, який в своїх працях розглядає схему взаємозв'язку «стимул – сприймання – реакція». Одним із варіантів цієї теорії є суб'єктивний біхевіоризм, представники якого – К. Прибрам, Ю. Галантер та Д. Мюллер, приділяють особливу увагу таким компонентам усвідомленої поведінки як Організація, План дій, Образ. Так, Організація – це властивість поведінки, яка слідує за сприйманням, – розгортається в часі, виражається, перш за все, у мовленнєвій формі. План – це ієрархічно побудований послідовний процес, що відбувається у свідомості, його призначення – контролювати порядок, в якому повинні здійснюватись операції. Поняття стратегії та тактики стосовно ієрархічної організації поведінки також мають свою специфіку: стратегією вважається досягнення молярних (значних) цілей, а тактика поведінки спрямована на реалізацію молекулярних (дрібних) цілей. Як ми бачимо, співвідношення між стратегією та тактикою як між метою та задачами. Виконання операції здійснюється людьми, між тим як сама послідовність операцій і сам план контролює виконання задуманого, що не обов'язково виражається в зовнішніх діях. Образ – це накопичені знання індивіда про себе самого та світ, в якому знаходиться людина. Це не лише картини світу, але і взаємодія, акти, оцінки, поняття. План та Образ пов'язані між собою, адже в складання плану частково входять компоненти образу, оскільки те, що необхідно виконати згідно плану, має відповідати тим знанням, які має людина. Здатність планувати – можливість свідомості. Плани часто втілюються в словесну форму, яка стає організуючим началом пристосування між людьми та узгодження дій між ними. Таким чином, План та Образ є тими інстанціями, які пов'язують стимул та реакцію, Образ накопичує всі знання живої істоти, План є ієрархічно побудованим процесом організму, завдання якого – контроль, він є алгоритмом організації поведінки, яка в свою чергу є серією рухів, сама ж людина виступає при цьому складною обчислювальною машиною. В цілому, одиниця поведінки живого організму виражається формулою $T > 0 > T > E$ або test (проба) > operate (операція) > test (проба) > exit (результат).

Образ економічної людини також формується під впливом персоналізму та раціонального індивідуалізму. Персоналізм – психологія активної людини, що представляє собою особистість, здатну до самовизначення, до цілеспрямованих і свідомих дій. Людина має можливість змінити завдяки вольовим зусиллям об'єктивні обставини. Особистість багатоманітна, і в кожен момент часу перед нею відкриваються різні перспективи; вона здатна трансформуватись, змінювати свої психологічні установки; має свій внутрішній потенціал, скриту енергію, яка може набувати цілеспрямованого вигляду. В процесі взаємодії з навколишнім світом, накопиченням переживань та власного досвіду особистість розкривається, починає усвідомлювати своє буття. Чим вище організована особистість, тим вона є більш змістовною. Персоналізм дає можливість реалістично розкрити проблему «несвідомого», яке має місце і в економіці, і в політиці.

Несвідоме є частиною нашого життя, це залишкові рефлексії свідомості, хоч взяті окремо вони хаотичні, як наслідки свідомих переживань, що утримуються в пам'яті; вони можуть набути внутрішнього структурного характеру; несвідомими є і деякі дії, здійснення яких не потребує включення свідомості; несвідомими є й такі стани як екстаз та містичні видіння. Колективне несвідоме виникає як результат взаємовпливу між індивідами, між лідером та юрбою; воно, на думку психологів,

Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина: площини філософської рефлексії»

відповідає за виникнення воєн та громадянських конфліктів. За своєю суттю несвідоме – це деякий «фон», на якому виступають більш чи менш ясно та чітко усвідомлені враження. Внутрішній світ особистості включає як свідоме, так і несвідоме, свідомості ж є властивим прагнення до відображення об'єктивної реальності до звільнення від ілюзій, що є досить поширеним як в економіці, політиці, та в інших соціальних контекстах.

Цікавим моментом в діалозі психологічної та економічної наук, на перетині яких виникає сучасна модель економічної людини, є ставлення самих економістів до «імпорту» ідей. Так, М. Бліні та І. Стюарт пишуть про взаємодоповнення результатів з різних областей знань. Були, однак, і науки, які конкурували з економікою в поясненні певних феноменів. До такої категорії відносяться, на їхню думку, соціологія, історія, політологія. Підіймається питання про різні підходи до виявлення детермінант поведінки людини в моделях: чи можна її визначити певною культурою, або ж вона просто реагує на запропоновані стимули? У той час як соціологи наголошують на першому підході, економічна наука підкреслює важливість другого. Наприклад, це стосується економіки сім'ї, де розглядаються витрати і вигоди батьків, робиться спроба пояснити високі коефіцієнти народжуваності в країнах, що розвиваються, періодом обов'язкової освіти, очікуваною віддачею від дитячої праці та відсутністю системи соціального забезпечення.

Homo sociologicus (Е. Дюркгейм) – модель людини, яка взаємодіє з суспільством, його інститутами, нормами і традиціями. Економічна поведінка включається в соціальне як форму діяльності, яка співвідноситься з вчинками, діями інших людей і орієнтується на ці дії. Раціональне в цій моделі можна трактувати як наслідок дотримання людиною певних соціальних норм. П. Вайзе критично осмислює пояснювальні здатності моделей *homo economicus* і *homo sociologicus*, і пропонує їх об'єднати в *homo socioeconomicus*, розглядаючи їх окреме використання окремим випадком *homo socioeconomicus*. У нерівноважному світі проявляються їх патологічні риси: *homo sociologicus* не може діяти, він може тільки щось наслідувати; *homo economicus* весь час прагне до максимуму, у нього відсутнє бажання співпрацювати з іншими людьми і враховувати їх потреби. У людини *homo socioeconomicus*, на відміну від *homo sociologicus*, є воля до прийняття рішень, вона активно діє. На відміну від *homo economicus* не займає нейтральної і бездушної позиції щодо інших людей і суспільства в цілому, а активно і пасивно впливає на них.

Homo socioeconomicus у П. Вайзе має внутрішні переваги, пов'язані з нейрофізіологічними властивостями організму, і засвоєні, інтерналізовані в процесі спілкування і засвоєння норм. *Homo socioeconomicus* залежить від придбаного в досвіді і долає в собі *homo clausus* (людини замкнуту). П. Вайзе доводить, що його модель відображає самостійну соціальну істоту, яка виробляє «соціальну структуру особистості», «соціальний образ», характер як міцну систему інтерналізованих норм, хоча переступає деякі з них, обирає і відкидає цінності, його реакції вже не настільки жорстко задаються, як у *homo economicus* і *homo sociologicus*. Особистість формується і за власною програмою, і під впливом переваг інших людей. Втрата автономії компенсується комунікативною здатністю до співпраці з іншими людьми, якої вона набуває.

Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина: площини філософської рефлексії»

К. Боулдінг, що прагнув до створення єдиної суспільної науки, розглядає широкий спектр взаємодії та співпраці економічної і соціальної теорій в аспекті глобальної соціальної системи як підсистеми екологічної системи, що включає біологічні структури, генетичні коди та їх еволюцію. Він вважав елемент моделі економічної людини «максимізуючу поведінку» безсумнівним внеском в економіку і в загальне розуміння соціальних систем. У плані взаємозбагачення знань К. Боулдінг розглядає можливості демографії, політології, соціології, психології, історії, антропології. Зокрема, основним внеском соціології в економічну теорію могла б, на його думку, служити можливість включення такого явища, як взаємність («реципрокність») в теорію обміну. Соціологія також має справу з такими інтегруючими суспільство структурами (легітимність, законслухняність), які створюють зовнішні умови для «обміну і взаємності». Система обміну, до якої включена економічна людина, – не єдина. Вона є одним з трьох основних способів організації суспільного життя. Дві інші – це «система загроз» у вигляді війн і «система, яка об'єднує» [integrative system] економіки благодійності [grants economics] – односторонніх актів передачі грошей, товарів і послуг.

Скептично розглядаючи внесок психології в економіку, К. Боулдінг стверджує, що економісти досліджують поведінку людини в категоріях вибору, який передбачає певний образ майбутнього, заснований на досвіді минулого. Економіст не довіряє біхевіоризму, що акцентує увагу на стимулах: експериментальна психологія, можливо, може бути застосована до голубів і щурів, але навряд чи вона може послужити велику службу економічній науці. Поведінка економічної людини завжди є раціональною, вона швидше за все максимізує корисність, аніж мінімізує антикорисність, тому послуги психоаналітика її не цікавлять. Слабким місцем економічної теорії для К. Боулдінга представляється теорія навчання, особливо коли мова йде про формування образу майбутнього і оцінок різних варіантів, нехтування такими речами, як мода, віра, формування ідентичності, передача ідей, знань, тощо. У цілому, мова йде про увагу та користь «уроків» інших наук. Претензії до історичної науки зводяться до її зайвої зосередженості на війнах; географії ж слід приділити більше уваги, слід співпрацювати з антропологами і не нехтувати вивченням банківської і фінансової субкультур.

Зв'язок з іншими людьми і суспільством є надзвичайно важливим в застосуванні моделі економічної людини до людини політичної (*homo politicus*), які в реальності важко роз'єднати. Тут раціональний суб'єкт включається в колективні дії і переживає (іноді досить гостро) можливість і наслідки вибору в спробі досягти індивідуального і соціального оптимуму. Американський економіст і політолог Е. Даунс, представник напряму інтелектуального імперіалізму, запропонував модель раціонального виборця і раціонального політика («Економічна теорія демократії» («*An Economic Theory of Democracy*», 1957)). Він припустив, що політичними партіями рухає бажання максимізувати свій електорат, отримати й утримати владу, а егоїстичний виборець прагне максимізувати свою користь в світі «досконалої інформації», з огляду на витрати на її пошук (програми претендентів тощо).

Економіст зміг розглянути проблему, що пов'язана з «раціональним» виборцем. Згідно будь-якого реалістичного уявлення, суб'єктивна ймовірність, що

Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина: площини філософської рефлексії»

будь-чий голос виявиться вирішальним, дуже незначна, і, отже, очікувана корисність голосування скорочується до частки пенні. Оскільки витрати на голосування, включаючи альтернативні витрати, складають кілька пенсів, а інформація коштує ще дорожче, то можна передбачити, що «раціональний виборець взагалі не проголосує», – констатує І. Маклін.

Теорія суспільного вибору та неоавстрійська школа. Концепція економічної людини є складовою частиною *теорії суспільного вибору* (К. Віксель, Дж. Бьюкенен та інші) разом з передумовами індивідуалізму та розуміння політики як процесу обміну. Економічна і політична людина, відповідно до цієї теорії, максимізує корисність, а не прагне в до загального блага. Дж. Бьюкенен, вважає, що політики переслідують приватні інтереси в гонитві за голосами. Вони приймають рішення, які збільшують витрати і викликають інфляцію. Держава – конкурентний апарат за вплив на прийняття рішень, ресурси, місце в ієрархії влади. Тому є надзвичайно важливими процедури, які могли б привести до спільної згоди на основі норм і правил (конституція економічної політики).

Дж. Бьюкенен (лауреат Нобелівської премії в номінації «за дослідження договірних та конституційних основ теорії прийняття економічних та політичних рішень») та К. Ерроу (лауреат Нобелівської премії в номінації «за новаторський вклад в загальну теорію рівноваги і теорію добробуту») економічну людину вважають вихідним та кінцевим пунктом соціального розвитку; мотивами її поведінки визначають егоїзм, власний інтерес та максимізацію вигоди. Так, теорія суспільного вибору досліджує методи та способи використання управлінських закладів у власних інтересах, розглядаючи політичний ринок за аналогією з товарним. Філософія таких поглядів полягає в тому, що передумовами цієї теорії є індивідуалізм (люди в політичній сфері переслідують власні інтереси, і межа між бізнесом та політикою дуже незначна: по суті, бізнес – це і є політика, а політика – бізнес); концепція «економічної людини», поведінка якої є раціональною (всі від виборців до президента керуються в своїй діяльності економічними принципами, співставляючи витрати та вигоду й прибутки); трактування політики як процесу обміну (податки обмінюються на блага).

Теоремі неможливості К. Ерроу (нормативній теорії суспільного вибору) притаманне уявлення про економічну людину, що бере участь в прийнятті колективного рішення. Це принцип колективної раціональності. Модель економічної людини затребувана також в міждисциплінарному полі економіки і права; розробляється і в максимізаційній традиційній схемі, й у варіанті коаліційної поведінки (теорія фірми, теорія поведінки фірми в різних ринкових структурах). Фірма існує частіше (за рідкісним винятком) не в умовах досконалої конкуренції з однорідними товарами і послугами, абсолютно поінформованими виробниками / покупцями. Ринок може бути монополією і олігополією в різних модифікаціях, що впливає на поведінку фірми і вимагає вироблення певних стратегій максимізації прибутку та прийняття рішень. Вчені досліджують, наприклад, процедуру прийняття колективного рішення фірми та інших організацій, які загальну максимізацію прибутку конкретизують простими цілями, які можна досягти, і вибирають задовільний, а не оптимальний варіант рішення,

Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина: площини філософської рефлексії»

розподіляють складні завдання між фахівцями (Г. Саймон «Адміністративна поведінка»; Р. Сайерт, Дж. Марч «Поведінкова теорія фірми»).

Існують теорії, які розглядають раціональність як змінну величину, а не фіксовану: досконалу або обмежену. Наприклад, Х. Лейбенстайн розробив теорію Х-ефективності, що є наближеною до концепцій поведінкової економіки Г. Саймона, Дж. Марча, Р. Сайерта. Відповідно до його методу, дії економічних суб'єктів не є фіксовано оптимальними, а стають такими поступово під впливом обставин. Суб'єкт схильний вибирати комфортну для себе ступінь раціональності й свій оптимальний варіант умов роботи, що фірмі складно проконтролювати. Хтось не любить напружуватися і витратити свій інтелектуальний потенціал, отже, організація не використовує ефективно цей важливий людський ресурс. Більшість фірм не мінімізує витрати на одиницю продукції тому, що виробнича функція, яка пов'язує обсяг ресурсів, що використовуються, і продукцію, яка виробляється за їх допомогою, не може бути повністю проаналізованою і досконально вивченою, або тому, що менеджери або працівники свідомо не користуються її можливостями. Іншими словами, «Х-ефективність» є наслідком інерції, консервативного бажання не розширювати сферу діяльності та погане знання ринку.

Неоавстрійська школа в контексті альтернативних економічних підходів характеризується націленістю на глибокий аналіз теоретичних проблем. Це стосується досліджень природи ринкового процесу; функцій неповного, розсіяного і асиметрично розподіленого знання; капіталу, економічного циклу, державної економічної політики.

Моделі економічної людини в теоріях неоавстрійської школи (Ф. Хайек, Л. Мізес, І. Кірцнер) орієнтовані на рівноважну економіку в реальних темпорально-процесуальних обставинах, в умовах розосередження інформації між економічними агентами, які самостійно приймають рішення, та обмеженостями знання через приховані економічні змінні. Рівновага не є готовою передумовою (також і оптимізація), як в неокласичній традиції, а досягається за допомогою спільних зусиль. З цієї точки зору раціональність людини не може розглядатися в термінах максимізації та оптимізації, оскільки те, що є невід'ємним елементом оптимізаційної задачі – ціни і кількості, – формується в процесі функціонування ринку.

Т. Бахарєва зазначає, що концепція неявного (розсіяного) знання (*tacit knowledge*) Ф. Хайєка свідчить про його розуміння в широкому значенні, що включає і неусвідомлене. Для опису неявного знання в економіці використовуються поняття імпліцитного знання (*implicit knowledge*), неартикульованого знання (*inarticulate knowledge*), локального знання (*local knowledge*), розсіяного знання (*dissemination knowledge*), особистісного знання (*personal knowledge*), прихованого знання (*hidden knowledge*).

Ф. Хайек приділяє багато уваги розгляду механізму динамічної конкуренції. Його позиція відрізнялася і від кейнсіанської, де конкуренція розглядається як недосконалий механізм досягнення збалансованості економічної системи, і від неокласичної, де конкуренція – швидкий і ефективний спосіб оптимального розподілу ресурсів. Філософ першим розглянув конкуренцію як процедуру і спосіб відкриття нових продуктів та технологій. Конкуренція змушує підприємця в пошуках високого прибутку шукати нові продукти, використовувати нові ринки

Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина: площини філософської рефлексії»

сировини, нові виробничі комбінації, які і забезпечують динамічний розвиток економічної системи.

Інституціоналізм та міждисциплінарні моделі. Т. Веблен, основоположник *американського інституціоналізму*, критикував попередників за «неправдиву концепцію людської природи», пов'язував, таким чином, недосконалість економічної теорії з нерозвиненістю моделі економічної людини. У свій міждисциплінарний проект він включає новітні досягнення психології, антропології, філософії. Не пасивний гедоніст як згусток бажань, які він прагне задовольнити в результаті взаємодії із середовищем, а активна людина, гармонійна структура схильностей і звичок, яка реалізується та виражається в процесі діяльності, стає об'єктом його уваги. Змінюється предмет дослідження (і відповідно модель економічної людини), в який Т. Веблен включає інститути як елемент становлення економічної науки як еволюційної дисципліни. На думку мислителя, еволюційна економіка повинна бути теорією культурного зростання як процесу, що визначається економічним інтересом, теорією кумулятивної послідовності економічних інститутів, яка сформульована в термінах процесу. Еволюція суспільного устрою є процесом природного відбору соціальних інститутів. Соціальні інститути не тільки самі є результатом процесу відбору і пристосування, що формують домінуючі і пануючі типи відносин і духовну позицію, вони в той же час є особливими способами існування суспільства, які утворюють особливу систему суспільних відносин і, отже, в свою чергу, виступають дієвим фактором відбору. Крім того, Т. Веблен ототожнював інститути та економічну структуру суспільства.

Природа людини, на думку Т. Веблена, обумовлена психічними і соціальними чинниками (інстинктами і інститутами). Інстинкти (як цілі усвідомленої поведінки людини, що формуються в певному культурному контексті і передаються з покоління в покоління), визначають цілі, а інститути (як комплекс звичних способів мислення і загальноприйнятої поведінки) – засоби їх досягнення. Характеризуючи людину економіки, Т. Веблен вводить, наприклад, такі поняття, як «демонстративне споживання» (*conspicuous consumption*), «грошове суперництво» (*pecuniary emulation*), «власники, що є відсутніми» (*absentee ownership*), «свобода контролю» (*discretionary control*), «здатність продаватися» (*vendibility*), «здатність надати послугу» (*serviceability*).

До рушійних мотивів поведінки Т. Веблен відносить не максимізацію вигоди, а інстинкти майстерності (закладені від народження в людині прагнення до творчості), цікавості (продовження інстинкту гри як форми пізнання світу), батьківський інстинкт (турбота про ближнього), схильність до придбання, набір егоїстичних схильностей (схильність до суперництва і агресії, бажання прославитися), інстинкт звички. Наприклад, розмірковуючи про один з найпотужніших – інстинкт майстерності, – Т. Веблен розглядає людину як агента «телеологічної» діяльності, який прагне в будь-якій дії досягти конкретної, об'єктивної безособової мети. Вона наділена схильністю до роботи, що приносить результати, і відчуває неприязнь до даремних зусиль. Вона віддає собі звіт в перевагах, якими володіють такі якості як корисність або результативність, і не бачить переваг у марній витраті сил або неспроможності до праці. Цю схильність

Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина: площини філософської рефлексії»

до ефективних дій Т. Веблен і називає «інстинктом майстерності». Там, де традиції суспільного життя або обставини призводять до звичного порівнювання однієї людини з іншою за ефективністю їх дій, там в зіставленні себе з суперником, в порівнянні, що викликає заздрість, на думку Т. Веблена, виробляється інстинкт майстерності. Залежно від попиту на таку якість в суспільстві, розвивається й інтенсивність її прояву. У тій спільності, де стає звичайним таке засноване на заздрості порівняння, демонстративний успіх як основа поваги стає метою, яку переслідують заради неї самої. Виявляючи свої здібності в дії, людина знаходить повагу і уникає осуду. В результаті інстинкт майстерності виливається в суперництво і демонстрацію перед іншими своєї сили. Якщо інстинкти є затребуваними в певному культурному і соціальному контексті, вони «входять в звичку». Головним же мотивом індивідуальної економічної поведінки людини Т. Веблен вважав прагнення до підвищення соціального статусу, яке стимулює його творчі сили і сприяє технічному прогресу.

У **новому інституціоналізмі** (О. Уільямсон, Д. Норт, Р. Познер) використовується функціональний підхід з визнанням значущості реалістичних передумов для опису взаємодії економічних агентів. Пізнавальна передумова означає тип раціональності, а мотиваційна – ступінь слідування індивідом своїм інтересам. Вище вже були розглянуті різні форми раціональності за О. Уільямсоном. Серед них – сильна форма раціональності (максимізація) передбачає вибір оптимального варіанту з усього набору альтернатив. Відомо, що цей варіант визнає неокласична теорія. У теорії трансакційних витрат є прийнятою напівсильна форма – обмежена раціональність, що розширює спектр розуміння обмежених ресурсів за рахунок включення інтелектуальних, психічних та інших показників. Слабка (органічна) форма раціональності, раціональність процесу використовується в австрійській школі (К. Менгер, Ф. Хайек та інші) та в еволюційному підході (Р. Нельсон, С. Уінтер, А. Алчіян).

У мотиваційній передумові також виділяються різні за силою форми. Нагадаємо, що сильна – це опортунізм як слідування своїм інтересам будь-якими способами, егоїзм, обман, маніпуляції з інформацією, тощо. Вона є актуальною в теорії трансакційних витрат (вивчення витрат економічної взаємодії, інституційного середовища та угод, проблем координації і розподільчих конфліктів, ринкових угод).

Економісти визнають, що в інституційній теорії немає єдності в поясненні природи трансакційних витрат. Відомі три версії виникнення трансакційних витрат: теорії трансакційних витрат, теорії суспільного вибору, теорії угод. У теорії трансакційних витрат допускається існування інформаційних витрат. У неокласичній економічній теорії визнається один вид витрат – виробничих. Теорія суспільного вибору пов'язує виникнення трансакційних витрат з проблемами, які супроводжують будь-яке узгодження позицій індивідів з питання суспільних благ.

Отже, інституціональна модель людини ґрунтується на концепціях обмеженої раціональності (Г. Саймон) і опортуністичної поведінки. У центрі уваги – опортуністична максимізація корисності, яка є властивою всім учасникам процесу, так як в предписаних правилах, умовах контракту неможливо передбачити всі нюанси і ситуації, в яких слід приймати рішення людині, що має уяву і є схильною до спокус. Ніхто не дасть гарантії, що власний інтерес, який

Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина: площини філософської рефлексії»

прагне задовольнити економічна людина, не відведе її в сторону обмани, зловживання, присвоєння, перевищення повноважень, брехні, фальсифікації, крадіжки, шахрайства, корупції, вимагання. Опортунізм ускладнює процес економічної взаємодії, заважаючи організаційним завданням, провокує невизначеність поведінкових стратегій.

Розрізняють передконтрактний і постконтрактний опортунізм. З передконтрактним опортунізмом пов'язується отримання вигоди внаслідок маніпуляцій з приватною інформацією і незнанням партнера. Постконтрактний опортунізм передбачає несумлінне виконання контракту, порушення рамок договору з партнером на свою користь (страхування, договір найму, оренда тощо). У постконтрактному опортунізмі характерною є форма, заснована на прагненні отримати дохід, що не відповідає витраченим зусиллям (в порівнянні з іншими учасниками). Це ухиляння. Проблема ухиляння виникає у відносинах між принципалом і агентом, наприклад, кредитором і боржником, виборцем і депутатом, тощо. Прикладами іншої форми постконтрактного опортунізму – шантажу – можуть служити взаємини замовника і виконавця, роботодавця і цінного «незамінного» працівника, який може вимагати особливих преференцій для себе.

Модель О. Уільямсона є певною «золотою серединою», ідейним компромісом як заставою між «чистими» неокласичними та інституціоналістським підходами. За У. Даггером, обмежена раціональність гібридної людини О. Уільямсона знаходиться між повною раціональністю неокласичного максимізатора корисності та інституціональною культурною раціональністю. Моделі порівнюються за наявністю знань і ступеня незалежності, в якій на перше місце виходять неокласична і гібридна модель, а інституціональна описує людину, яка не є строго незалежною. На одному кінці шкали опортунізму економічна людина переслідує власний інтерес, але без підступності та примусу (сили), на іншому – інституціональна людина переслідує свій власний інтерес з підступністю і примусом. Гібридна людина О. Уільямсона є зацікавленою у підступності, але недостатньо сильною, щоб вдатися до примусу, тому переслідує власний інтерес з її використанням, але без примусу.

Проблеми інтеграції *міждисциплінарних моделей поставлені в теорії А. Етціоні*, який відмежовує свій підхід від неокласики і економічного імперіалізму, підкреслюючи значимість середовища, в якому втілюється раціональна поведінка суб'єкта. Мотивація зумовлена і особистими інтересами, і моральним обов'язком, тобто, позицією між «ліберальним індивідуалізмом і марксистським детермінізмом». Протиріччя між різними проявами людського «Я» виникають в певній екзистенціальній ситуації (виборі, сумнівів, тощо). Фактори впливу на вибір обумовлені і особистісно, і соціально, і психологічно. Наприклад, нормативно-афективні фактори, можуть виділити один з можливих варіантів як єдино прийнятний або, навпаки, неприйнятний, скорочуючи тим самим набір можливостей, що раціонально аналізується. Вони можуть емоційно забарвити варіанти, які оцінюються або ж перервати раціональну процедуру. При цьому нормативно-афективні фактори не завжди ведуть до зниження ефективності людської діяльності. Іноді, економлячи час за рахунок відмови від раціонального аналізу, вони можуть навіть викликати зростання ефективності. Знову-таки,

Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина: площини філософської рефлексії»

поведінка, яка повністю визначається раціональним розрахунком, є можливою, але це окремий випадок, причому рішення про те, щоб обмежитися тільки раціональними міркуваннями, також приймається під впливом нормативно-афективних факторів.

Міждисциплінарний напрямок об'єднує дослідження багатьох суміжних областей: соціоекономіка і етична економіка, економічна соціологія і психологія, антропологічна і психологічна школи. Прийнято розрізняти соціоекономіку (вивчає економічні явища і процеси за допомогою соціологічного підходу) і економічну соціологію (вивчає суспільство, соціальні явища і процеси за допомогою методів економічної науки).

Соціоекономічні передумови побудови моделі економічної людини засновані на визнанні важливості численних циклічних і різноякісних актів поведінки людей, які лежать в основі обороту економічних цінностей. Під економічною поведінкою як соціальним феноменом розуміється система соціальних дій, які, по-перше, пов'язані з використанням різних за функціями і призначенням економічних цінностей (ресурсів), і, по-друге, орієнтовані на отримання прибутку (винагороди) від їх обігу. У першому випадку увага акцентується на тому, які з рідкісних продуктивних ресурсів люди і суспільство, за допомогою грошей або без їхньої участі, обирають для виробництва товарів і розподілу в цілях споживання. Предметом уваги соціолога стають моделі соціальної поведінки, пов'язані із застосуванням і інтерпретацією принципу максимізації результату і мінімізації витрат, а також ті інститути, які роблять можливим або істотно лімітують раціональне застосування економічних ресурсів. Соціоекономіка приділяє багато уваги соціальним і владним відносинам, моральним індивідуальним і груповим нормам, рідше йдеться про більш потужний вплив (в порівнянні з іншими учасниками ринку) на економічну поведінку держави і великих корпорацій.

Єдиної класифікації економічної поведінки в соціології не існує, але виділяються, наприклад, такі взаємопов'язані і суміжні види як виробнича, обмінна, розподільча та споживча. Економічна людина може бути задіяною в різних стадіях процесу обміну, і як виробник, і як споживач в залежності від обраної мети та функції, яку виконує. Неокласична модель економічної людини покладена в основу соціально-економічної поведінки. Визнається обмежена раціональність в умовах невизначеності ринкового середовища, відсутності повної достовірної інформації, наявності обмежувальних суб'єктивних якостей агента, опортуністичних проявів всередині фірми, а також елемент ризику в ситуації вибору і прийняття рішення.

В ХХІ столітті стрімкий розвиток експериментального і еволюційного підходів створює підґрунтя для побудови нової моделі економічної людини. Нагадаємо, що основою неокласичної теорії економічної людини є модель раціональної людини, яка усвідомлено обирає максимально вигідний варіант з урахуванням всієї наявної інформації. Постійний методологічний конфлікт між теоретичною моделлю вибору (раціональна максимізація корисності) і його реальним здійсненням (під впливом психологічних особливостей, звичок, емоцій, культури, тощо) полягав у тому, що спочатку економісти розглядали всі культурні та психологічні чинники як «шум», який спотворює, але не спростовує дію раціонального вибору. А області, де «шум» досягав критичного значення

Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина: площини філософської рефлексії»

(наприклад, дружба або політика), оголошувались «неекономічною поведінкою», для яких теорія максимізації вибору не може застосовуватись, і тому має розглядатися іншими соціальними науками; економісти успішно ускладнювали і застосовували модель раціонального вибору, систематично ігноруючи «шум», який насправді становив істотну частину життя людини. Соціологи успішно описували норми і структури, але в багатьох випадках не могли або просто не намагалися пояснити їх походження. У 70-х рр. XX ст. «економічні плюралісти» поширили раціональний вибір на всі сфери поведінки, звинувативши філософів, соціологів, психологів в методологічній неповноцінності.

Література:

1. Dugger W. M. Williamson, Oliver E. *The Elgar Companion to Institutional and Evolutionary Economics*. In 2 vol. Vol. 2. L-Z. Aldershot, Hants, England; Brookfield, Vt., USA, 1994. P. 378 – 380.
2. Elster J. *Sour grapes: Studies in the Subversion of Rationality* Cambridge, New York, Paris, 1983. VIII, 177 p.
3. Etzioni A. Toward a New Socio-Economic Paradigm. *Socio-Economic Review*. 2003. Vol. 1, No 1. P. 105 – 118.
4. Friedman M. *A Theory of the Consumption Function: a Study by the National Bureau of Economic Research*, New York. 1957. XVI, 243 p.
5. Kahneman D., Tversky A. Prospect Theory: an Analysis of Decision under Risk. *Econometrica*. 1979. Vol. 47, No. 2. P. 263 – 291.
6. Modigliani F. The Life Cycle Hypothesis of Savings, the Demand for Wealth and the Supply of Capital. *Social Research*. 1966. Vol. 33, No 2. P. 160 – 217.
7. Neumann J., Morgenstern O. *Theory of Games and Economic Behavior*. Princeton, 1953. VIII, 641 p.
8. Nowak M. A., Sigmund K. Evolution of Indirect Reciprocity. *Nature*. 2005. Vol. 437. No 7063. P. 1291 – 1298.
9. Rational Expectations and Econometric Practice / ed. by Robert E. Lucas, Jr. and Thomas J. Sargent. Minneapolis, 1981. XL, 689 p.
10. Sargent T. J., Wallace N. Rational Expectations and the Theory of Economic Policy. *Journal of Monetary Economics*. 1976. Vol. 2, Iss. 2. P. 169 – 183.
11. Shackle G. L. S. Expectations and Employment. *Economic Journal*. 1939. Vol. 49, Sept. P. 442 – 452.
12. Sober E., Wilson D. S. *Unto Other: The Evolution and Psychology of Unselfish Behavior*. Cambridge, MA, 1998. 394 p.
13. Trivers R. L. The Evolution of Reciprocal Altruism. *Quarterly Review of Biology*. 1971. Vol. 46. № 1. P. 35 – 57.
14. Автономова Н. С. Рассудок. Разум. Рациональность. URL: http://scepsis.net/library/id_964.html.
15. Базилевич В. Д., Ильин В. В. *Экономико-философская мысль современного мира*. Київ, 2015. 821 с.
16. Блауг М. *100 великих экономистов после Кейнса*. Санкт-Петербург, 2009. 382 с.

**Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина:
площини філософської рефлексії»**

17. Блини М. Экономическая наука и родственные дисциплины. Панорама экономической мысли конца XX столетия. В 2 т. Т. 2 / ред.: Д. Гринэуэй, М. Блини, И. Стюарт, 2002. С. 891 – 906.
18. Вайзе П. Homo economicus и homo sociologicus: монстры социальных наук. *THESIS*. 1993. Вып. 3. С. 115 – 130.
19. Ватник П. А. Даниил Бернулли – экономист. *Финансы и Бизнес*. 2008. № 2. С. 188 – 194.
20. Вебер М. «Объективность» социально-научного и социально-политического познания. Избранные произведения. 1990. С. 345 – 415.
21. Веблен Т. Теория праздного класса. 1984. 367 с.
22. Верховин В. И. Экономическое поведение как предмет социологического анализа. *Социологические исследования*. 1994. № 10. С. 120 – 126.
23. Верховин В. И. Экономическое поведение как предмет социологического анализа. *Социологические исследования*. 1994. № 10. С. 120 – 126.
24. Гринспен А. Эпоха потрясений. Проблемы и перспективы мировой финансовой системы. URL: http://www.pseudology.org/Bank/Grinspen_Epokha_potryasenyi2.pdf.
25. Джадан И. «Homo economicus» vs. «Homo reciprocans». По следам недавнего присуждения Нобелевской премии по экономике. URL: <http://lib.rin.ru/doc/i/92474p.html>.
26. Драганчук Л. С. Поведение потребителей: теория и практика: монография. Красноярск, 2011. 196 с.
27. Канеман Д. Рациональный выбор, ценности и фреймы. *Психологический журнал*. 2003. Т. 24, № 4. С. 31–42. URL: <http://baguzin.ru/wp/wp-content/uploads/2015/03/Даниэль-Канеман-Амос-Тверски>
28. Котлер Ф. Основы маркетинга. 2003. 1200 с.
29. Панорама экономической мысли конца XX столетия. В 2 т. Т. 2 / ред.: Д. Гринэуэй, М. Блини, И. Стюарт. 2002. С. 928 – 954.
30. Панорама экономической мысли конца XX столетия. В 2 т. Т. 1 / ред.: Д. Гринэуэй, М. Блини, И. Стюарт, 2002. С. 248 – 303.
31. Найт Ф. Х. Риск, неопределенность и прибыль. 2003. 360 с.
32. Подгорный Б. Б. Экономическое поведение и влияние религиозных традиций (к постановке проблемы). *Социологические исследования*. 2011. № 2. С. 108 – 118.
33. Петінова О. Б. Економічна людина у соціально-філософському дискурсі: дис. ... д-ра філос. наук: 09.00.03 / ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», 2017. 503 с.
34. Саймон Г. А. Рациональность как процесс и продукт мышления. *THESIS*. 1993. Вып. 3. С. 16 – 38.
35. Сойер М. Посткейнсианская макроэкономика. Панорама экономической мысли конца XX столетия. В 2 т. Т. 1 / ред.: Д. Гринэуэй, М. Блини, И. Стюарт. Санкт-Петербург, 2002. С. 219 – 247.
36. Стиглер Дж. Дж. Экономическая теория информации. Теория фирмы, 1995. С. 507 – 529.
37. Сторчевой М. Новая модель человека для экономической науки. *Вопросы экономики*. 2011. № 4. С. 78 – 98.

**Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина:
площини філософської рефлексії»**

38. Талер Р. Г. От Homo economicus к Homo sapiens. *Логос*. 2014. № 1 (97). С. 141 – 154.
39. Талер Р. Г. Умственная бухгалтерия – это серьезно. Горизонты когнитивной психологии: хрестоматия / сост. В. Ф. Спиридонов, М. В. Фаликман. 2012. С. 289 – 302.
40. Уильямсон О. И. Поведенческие предпосылки современного экономического анализа. *THESIS*. 1993. Вып. 3. С. 39 – 49.
41. Фридмен М. Методология позитивной экономической науки. *THESIS*. 1994. Вып. 4. С. 20 – 52.
42. Хайек Ф. А. Индивидуализм и экономический порядок. URL: <http://www.libertarium.ru/9935>.
43. Шабунова А. А. Экономическое поведение населения: теоретические аспекты. URL: http://library.vscs.ac.ru/Files/books/1359445705EKONOMICESKOE_POVEDENIE_NASELENIY_TEORETICESKIE_ASPEKTI_PREPRINT.
44. Шандезон Ж. Методы продажи. URL: <http://www.bibliotekar.ru/biznes-28/>
45. Шаститко А. Е. Модели человека в экономической теории. 2006. 141 с.
46. Шестовских Т. С. Риск в структуре экономического поведения. *Социологические исследования*. 1998. № 5. С. 116 – 119.
47. Шмаков А. В. Экономические представления о человеческом поведении: как повлиять на выбор, нужно ли учиться рисовать, чтобы стать художником, и сможет ли «буба» изменить экономическую науку? *Terra Economicus*. 2015. Т. 13, № 4. С. 96 – 131.

Тема 6.

**Тема: Глобалізація, неолібералізм та нова економічна людина в Україні:
виклики часу**

ПЛАН

1. Економічна людина в наукових розвідках українського полідисциплінарного наукового дискурсу
 - 1.1. Загальна характеристика українського полідисциплінарного контексту досліджень homo economicus
 - 1.2. Економічна людина в українських наукових розвідках: основні вектори досліджень.
2. Неолібералізм та формування нової економічної людини
3. Стратегії діяльності економічної людини в умовах соціального ринкового господарства

Загальна характеристика українського полідисциплінарного контексту досліджень homo economicus. В українському науковому полідисциплінарному дискурсі відображаються загальнозначущі світові тенденції вивчення економічної людини. Тематичний спектр досліджень, так чи інакше пов'язаний з розробкою, застосуванням, посиленнями на моделі економічної людини або окремі її компоненти, дуже різноманітний. Соціально-філософське дослідження покликане

Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина: площини філософської рефлексії»

бути методологічною основою конкретно-наукових досліджень. Це цілком підтверджується наявністю ґрунтовних робіт українських вчених, які присвячені вивченню економічних (або пов'язаних з цією сферою) об'єктів.

Аналізуючи основні суспільні тенденції щодо організації суспільно-економічних відносин, ми прийшли до висновку, що необхідно осмислити існуючу реальність в рамках комплексного соціально-філософського міждисциплінарного дослідження та визначити орієнтири для побудови майбутнього нашої держави, основою якого має стати нова економічна людина, що господарює в суспільстві з соціальною ринковою економікою.

В наукових розвідках українських науковців модель людини залучається як пізнавальна конструкція в аналізах окремих явищ, процесів, взаємозв'язків, у вирішенні задач методологічного, освітнього характеру, для розробки теоретичних і практичних рекомендацій щодо прийняття рішень у господарській діяльності, вдосконалення національної економіки, використовується в прогностичних проектах і для наукового обґрунтування державної економічної політики, в моделюванні типових та ідеальних стандартів поведінки економічних суб'єктів. У дослідженнях присутні крайні полюси обґрунтування моделі. Це уможлядно-ідеальний зі слабкою екзистенціальною складовою, який частіше є затребуваним в методологічних роботах, і конкретний – для практично орієнтованих напрямків. Серед предметно-дисциплінарних областей застосування моделі можна виокремити, наприклад, економічні сфери (мікроекономічний, макроекономічний, світовий рівень), галузеві економіки (торгівля, промисловість, транспорт); міжгалузеві (економічна статистика, демографія, географія); функціональні економіки (фінанси, маркетинг) та інші конкретні економічні дисципліни (менеджмент, економіка підприємств, трудових, природних ресурсів та інше). Розглядаючи загальноприйняте визначення економіки як суспільної науки, яка вивчає особливості прийняття рішень людьми при задоволенні своїх бажань з використанням обмежених ресурсів, (тобто науки про людину та розв'язання нею життєвих проблем – від громадських, державотворчих, до особистісних, інтимних), можемо констатувати, що проблема економічної людини є актуальною як для мікро-, так і макро- рівнів.

Економічна людина в українських наукових розвідках: основні вектори досліджень. В рамках філософських досліджень сучасні вчені та дослідники звертаються до фундаментальних проблем теоретико-методологічного рівня, метафізики економіки, філософії грошей, фінансової цивілізації, проблем соціальної відповідальності та економіки знань (В. Базилевич, Т. Глушко, В. Ільїн, А. Мазаракі, І. Мисик, В. Плавич, С. Пролєєв, З. Скринник, І. Скловський та ряд інших). Зокрема, В. Ільїн в монографії «Магія грошей» представляє власне розуміння ролі грошей як феномена соціокультурної реальності; мислитель розглядає зміст грошей в контексті моралі, цінностей, свободи, власності, багатства, екзистенції та сенсу життя. Так, не можна заперечити той факт, що важливим чинником функціонування суспільного виробництва, економічної сфери є гроші – особлива реальність, з якою пов'язаний кожен день людського буття, яка створює специфічне сприйняття людиною світу і себе в ньому. Гроші є продуктом суспільства, його витвором, за який воно має нести відповідальність. Людина

Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина: площини філософської рефлексії»

мусить збагнути їх справжнє місце і роль у своєму житті і бутті суспільства, навчитись керувати ними на основі поєднання можливостей сучасної економічної науки (з її практичною спрямованістю) і філософії (з її спрямуванням на пізнання цілісного світу). Економічна сфера життя суспільства є найважливішою у формуванні особистості.

У контексті сучасних соціально-філософських досліджень закладені методологічні основи аналізу економічного і господарського менталітету (О. Бондаренко, В. Попов, І. Старовойт). В його рамках проводяться дослідження функціональних підсистем української господарської ментальності та шляхів її трансформації. Поряд з цим, здійснюється порівняльний аналіз типів сучасних західно-європейської та української господарської ментальності та визначаються їх сутнісні відмінності (І. Старовойт); реальність і утопічність феномену багатства у структурі соціального капіталу розкриває у своїх дослідженнях Н. Гончаренко; феномен метафізики економіки в динаміці надії етносоціальних змін та економіку надії як феномен змін політичної ситуації висвітлює І. Скловський. Проблеми взаємозв'язку права та економіки висвітлює в своїх працях В. Плавич, зокрема, наголошуючи на тому, що економіка впливає на право через виробничі відносини, як один з невід'ємних елементів структури економіки, який створює необхідну основу формування права; важливий вплив на право мають економічні закони, і залежно від того, наскільки останнє їх враховує, право або стимулюватиме, або гальмуватиме розвиток економіки.

Провідні українські вчені В. Базилевич та В. Ільїн серед своїх наукових розвідок приділяють значну увагу філософії економіки, адже розвиток економічної сфери життя суспільства та формування «економічної цивілізації» показують, що сучасна людина перебуває у просторі етосу економічного, що став визначальним для всіх аспектів її буття. Економіка – це світ життя людини, і, усвідомлення цього факту дозволяє науковцям виокремити значно ширшу сферу – «філософію економіки», що включає в себе «філософію господарства», «філософію бізнесу», «філософію грошей», «філософію багатства», «філософію накопичення» тощо.

Аналізуючи «нову модель економічної людини» (про яку вже мова йшла вище) В. Ільїн та В. Базилевич наголошують на методологічних труднощах, що виникають: по-перше, якщо в неокласичній теорії критерієм раціональності була корисність або прибуток, то тепер головним критерієм стало виживання, однак, існує неоднозначність причинно-наслідкових зв'язків. Навіть якщо людина виживає, невідома точна роль всіх програм. По-друге, людина може виживати з різним достатком. Чи не буде виживання занадто витратним? По-третє, строго кажучи, експеримент по виживанню ще не закінчився. Зовнішнє середовище постійно змінюється, і будь-яка якість, що є неефективною сьогодні, може виявитися ключовим завтра. Можна сказати з упевненістю тільки те, що в умовах мінливого зовнішнього середовища необхідна варіація (постійна мутація) всіх якостей людини і постійне відбраковування менш ефективних варіантів. По-четверте, сучасне суспільство неоднорідне, в ньому безліч різних професійних ніш, в яких можуть виживати різні типи людей. Психопати ефективні в ролі топ-менеджерів, а брехуни – в ролі політиків. По-п'яте, в сучасному суспільстві природний відбір сильно сповільнився завдяки соціальному захисту людей і розвитку медицини, але при цьому людство опинилося на межі відкриття

Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина: площини філософської рефлексії»

можливості свідомо модифікувати генетичні програми. Українські мислителі розмірковують над філософськими питаннями, що поставив М. Сторчевой, а саме, на якому рівні – генетичному або культурному – запрограмовані норми «Nature or nurture?» («Природа або виховання»)? Чи означає це, що в сучасному ринковому суспільстві більшість генетичних програм виявляються неоптимальними і повинні бути модифіковані культурою? За допомогою яких цільових змінних потрібно перевіряти раціональність вибору? В рамках майбутнього розвитку цієї моделі людини слід шукати відповіді на всі ці питання.

У дискурсі філософських досліджень економічної людини використовуються такі поняття, як суб'єкт економічної (господарської) діяльності, людський капітал, людський фактор, людський потенціал, споживач, економічний актор, індивідуальна економічна свобода та інші.

У сучасній соціально-філософській літературі висловлюється думка про те, що першим етапом у розвитку майнових відносин виступає особиста власність. Вона розуміється як володіння обмеженим колом предметів повсякденності, засобами особистого існування, всім тим, що не пускається в хід для одержання наживи й збагачення. Філософський аспект аналізу поняття «власність» розглядає її як властивість людської природи. Відношення людини до речі трактується як спосіб її самовизначення й самореалізації в навколишньому світі. Людський фактор є ключовим у відносинах власності. Ствердження значення особистості в господарському житті не означає обов'язкового економічного індивідуалізму. В господарському житті можливі складні шляхи й сумісні різні начала. Але повне підкорення господарської особистості соціальному колективу або державі руйнує господарство та поневолює особистість. Вільне існування особистості в матеріальному світі передбачає свободу господарювання, вільні й відповідальні акти людини стосовно матеріальної природи. Сьогодні особлива увага дослідників акцентується на особливостях інтелектуальної форми власності, яка визначається як володіння й використання результатів інтелектуальної діяльності. Специфіка цього різновиду власності проявляється в рівні освіти, кваліфікації, знаннях, досвіді працівників розумової праці. Чим вище цей інтелектуальний потенціал, тим зазвичай вищі трудові можливості працівників, їхня трудова віддача, продуктивність і якість праці.

У роботах українських вчених економічна людина аналізується як предмет дослідження в рамках певної актуальної наукової проблеми, наприклад, в умовах глобалізації (Е. Герасимова, А. Сингаївська, О. Саїтгареева), в поведінковому аспекті. Ряд вчених торкаються деяких аспектів досліджуваної проблематики. Так, можна назвати такі імена як К. Алексеева, О. Амінова, В. Арутюнов, Ю. Бачинський, С. Корнієнко, В. Куценко. Еволюція поглядів про економічну людину представлена в роботах Я. Невідомої.

Економічну людину в рамках грошового практицизму досліджує В. Ільїн, зокрема, він зазначає, що глобальному фінансово-економічному суспільству відповідає відповідний тип людини – homo oeconomicus, якому притаманною є монетарна свідомість. Сьогодні людство живе в умовах вже не стільки економічного, скільки фінансово-грошового централізму, і всі сфери діяльності цього суспільства, його сутнісні характеристики, пов'язані та обумовлені грошима як основними мірками буття. Сьогодні в культурно-філософському сенсі людина

Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина: площини філософської рефлексії»

орієнтується на практичні цінності. Значна частина соціально-філософських досліджень стосується осмислення економічної сфери суспільства та особливостей організації в ній поведінки особистості, філософсько-культурного виміру економіко-господарської діяльності; економічна людина розглядається як суб'єкт відносин власності, обміну, розподілу.

В. І. Манжура фокусує увагу на «*homo fortunatus*» – людині щасливій (успішній, за розумінням автора), яка представлена в якості сучасного «антропного ідеалу». У сучасному ринковому суспільстві України успішність людини, на думку мислителя, залежить від можливості безперервного і максимально інтенсивного розвитку і обсягу інвестованих вільних коштів в сфері, безпосередньо пов'язані з культивуванням розвитку людини або «людського капіталу».

Дотичною до проблеми економічної людини постає проблема її самоактуалізації та самоствердження в суспільстві. М. Цибра в своїх наукових розвідках аналізує соціальний тонус як життєдіяльнісний принцип існування, ідеї, що впливають на норми поведінки людини, на відношення до праці та до інших людей, на характер життєвих прагнень, ідеалів, побут, смаки та інтереси; це складний інтегративний процес та комплекс утворень, в яких життя людини представлено як цілісність; залежить від реальної соціальної позиції особистості в системі суспільних відносин, визначається конкретними історичними умовами, інтересами та потребами. Соціальний тонус характеризується інтегративністю якостей індивіда, рівновагою знань, досвіду, цінностей, прагнень, умінь, перспективного бачення й опори на традицію. Самоствердження передбачає створення оптимальних якостей в інтересах соціального цілого. Тим самим, М. Цибра робить висновок про те, що сутність соціального тону можна визначити як міру усвідомлення особистістю суспільних інтересів. Підводячи підсумки соціально-філософського аналізу проблеми самоствердження особистості, мислитель зазначає, що самоствердження включає в себе самовиховання. Самоствердження – це категорія філософії, хоча і зародилась в недрах психіки як потреба, реалізується в кінцевому випадку в соціальному фоні.

В рамках філософії логістики як науки системного управління діяльністю людини, соціокультурними і матеріальними ресурсами суспільства, що ґрунтується на пріоритетах творчої особистості, Є. Борінштейн виокремлює основні характеристики творчої особистості, серед яких швидкість (в значенні продукування багатьох якісних ідей), оригінальність (нестандартні ідеї, відповіді, рішення), завершеність (надання своєму «продукту» завершеного вигляду), здатність бачити проблему там, де її не бачать інші, здатність сприймати дійсність в цілому, а не окремими частинами, здатність асоціювати віддалені поняття, тощо. Основним завданням сучасної освіти філософ вбачає прокладення шляху до «*homo genialis*». Тим самим, нова інтегральна логістична парадигма враховує розуміння механізмів розвитку в умовах конкуренції, перетворення системи сенсожиттєвих орієнтацій на основі самореалізації та свободи особистості.

Модель економічної людини України в наближенні до історичної, господарської, національної, культурної конкретики набуває специфічних рис. У дослідженнях українських вчених ця особливість пояснюється, наприклад, тим, що зразки поведінки, відображені в моделі, не встигають змінитися так само швидко, як зовнішні умови, соціальне середовище. В умовах нестабільності в суспільстві

Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина: площини філософської рефлексії»

виникають перехідні форми діяльності людини, цінності і норми поведінки випробовуються в принципово нових, незнайомих і незвичних для обставинах. Максимально наближена до реальності модель «української економічної людини» повинна будуватися з урахуванням мотивації та впливу невизначеності економічного стану суспільства. Крім основних рис західних моделей в українському варіанті підкреслюється роль соціальних, правових, політичних, національних, моральних, екологічних факторів (І. Буян; Б. Глотов; Т. Гугніна; С. Головіна; З. Скринник; М. Швайка;), а також економічної спрямованості особистості, відповідно до умов, в яких вона сформувалася. Приділяється важлива увага аналізу людського, інтелектуального капіталу, людського потенціалу в економіці.

Основні концептуальні засади сучасної філософії економіки, на думку української дослідниці Т. Глушко, складають такі теоретичні принципи: морально-етичні виміри економічної діяльності; екологічні основи філософсько-економічного мислення; визначення основних принципів постмодернізму як методології ліберальної деконструкції економічної свідомості; дослідження змісту, сутності і функцій інформаційної економіки; кроскультурний аналіз економічної свідомості. Загальна структура філософських досліджень економіки представлена в контексті трьох основних векторів: економічні рефлексії філософії науки; аналіз філософських основ економічної діяльності; дослідження духовних елементів економічного буття суспільства. На особливу увагу, на думку автора, заслуговує той факт, що сьогодні в сфері філософсько-економічних досліджень значна увага приділяється аналізу духовних компонентів економіки, таких як економічна свідомість, економічне мислення і економічна ідеологія. До вказаного списку можна додати ще економічну ментальність і економічну культуру. Це взаємопов'язані категорії, які мають безпосереднє відношення до дослідження економічної діяльності людини, тому тим чи іншим чином присутні і в такому актуальному типологічному конструкті, як модель економічної людини.

Наприклад, соціально-філософське дослідження поліваріантності економічного мислення стосується моделювання поведінки економічної людини. Український вчений С. Разумовський розглядає поліваріантність економічного мислення як соціокультурний феномен, який коеволюціонує протягом історичного розвитку суспільства і являє собою діалог архаїки та інновації.

На думку С. Разумовського, економічну людину не можна визначити через споживання, оскільки не можна споживати більше, ніж маєш. Її слід визначати за допомогою інфінітизації економічного мотиву, через прагнення досягти певного рівня володіння, за яким завжди знаходиться ще вищий. Цікавою є думка про те, що визначеність рівня має форму ідеологеми, оскільки для того, щоб керуватися в реальному житті «нескінченними цілями», повинна бути визначеною видимість кінцевої мети, тобто досяжності. Багатство ж – це завжди тільки «горизонт», дійти до якого прагне економічна людина, його можна бачити в будь-якій точці, але ніколи неможливо досягти насправді. З цією авторською позицією можна посперечатись, адже в реальному житті є ряд успішних людей, економічних людей, які досягли значних багатств завдяки власним зусиллям, кропіткій праці, значній роботі над собою, самовдосконаленням, тощо. Так, наприклад Іван Українець, засновник брокерської компанії «Starlife», мільйонер, що вийшов «з низів», і

Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина: площини філософської рефлексії»

пройшов шлях від заробітчанина в Португалії, замішуючи цемент і клавши цеглини, до власника значних статків. З особистої бесіди шлях до багатства – чіткий план, конкретизація, візуалізація, віра й рішучі дії.

В статті Б. Березовського «Как заработать большие деньги» підприємець пише про те, що світ не є стихією хаосу, і удача не є такою, якою її уявляє більшість. Люди на землі отримують різну кількість грошей, тому що по-різному сприймають реальність, по-різному відчують світ. Для того, щоб стати багатшими, потрібні зміни не зовні, а всередині. «...Спросите любого русского: что такое удача? Он ответит: «Везение, не зависящее от нас». Евреи воспитаны иначе. С молодых лет нас учат, что удача — продукт целенаправленного действия, что внешне случайные события на самом деле подготовлены людьми, их верой и волей».

Протиріччя між бажанням володіти і обмеженістю ресурсів компенсується в необхідній рівновазі між виробництвом і споживанням, що, в свою чергу, забезпечується «різницею мотивацій» (ідея володіння у homo oeconomicus та ідея споживання у інших людей). С. Розумовський послідовно проводить думку про те, що моделювання поведінки економічної людини не може обійтися без визнання, жоден феномен економічного життя не може осмислюватись поза контекстом множинних «картин світу». Моделювання поведінки людини в сучасній економічній дійсності постмодерну залежить від деформуючого, трансформуючого впливу «суміжних світів» (світу культури і світу природи, світу минулого і світу майбутнього, світу істинного і світу вигаданого) і одночасно вміщує як класичні, так і модерністські елементи.

Серед наукових об'єднань, які займаються філософсько-економічними проблемами, чільне місце слід відвести Українському філософсько-економічному науковому товариству. Заснування Товариства ініціювали Філософський фонд України, Університет банківської справи Національного банку України, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, філософський факультет Львівського національного університету ім. Івана Франка та Дрогобицький державний педагогічний університет ім. Івана Франка. Його метою є системне дослідження проблем духовно-культурного буття людини в умовах «фінансової цивілізації», соціально-гуманітарних процесів, пов'язаних з економічними реформами в Україні. Засновники Українського філософсько-економічного наукового товариства мають на меті також розвиток міжнародної наукової співпраці у вивченні економічних та філософських проблем на їх перетині. Результатом цієї діяльності має бути вироблення та презентація суспільству можливих сценаріїв узгодження принципів морального та економічного вибору. З. Скринник, науковий секретар Товариства відзначає, що поява в науковому житті України громадської організації, яка взяла на себе ініціативу об'єднати представників філософської думки та економічного знання у спільному науковому дискурсі, не випадкова, вона є відповіддю на назрілу потребу осмислити світоглядні виміри та цивілізаційні наслідки глибинних процесів, що відбуваються у глобальній економіці й своєрідно заломлюються в сучасних трансформаціях соціально-економічного життя України.

Серед членів Українського філософсько-економічного наукового товариства активно займаються науковими дослідженнями Т. Смовженко, С. Пролеєв,

Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина: площини філософської рефлексії»

В. Базилевич, В. Бодров, М. Вознюк, А. Гриценко, О. Другов, В. Ільїн, В. Мельник, З. Скринник та ряд інших. Товариство періодично проводить Філософсько-економічні читання, основною проблематикою яких є координація досліджень провідних представників вітчизняної філософської думки та економічної науки у галузі проблем, що перебувають на перетині філософського та економічного знання, зокрема це багатовимірні проблеми соціальної природи грошей та сутності «фінансової цивілізації»; розвиток міжнародної наукової співпраці у дослідженні соціальної природи грошей; аналіз гуманітарних проблем, викликаних зростанням ролі грошей у соціальному житті України в пострадянський період, оцінка загроз тоталізації інструментально-раціоналізованих монетарних відносин у життєвому світі сучасної людини, вироблення та презентація суспільству можливих сценаріїв узгодження принципів морального та економічного вибору.

Важливим напрямом, в рамках якого досліджуються моделі економічної людини в Україні, є економічна антропологія, що в кінці ХХ століття прийшла на зміну марксистсько-ленінській соціально-економічній теорії. Нові ринково-економічні відносини, що почали формуватись в країні, вимагали нового концептуального апарату. Серед українських дослідників, що займались питаннями економічної антропології як теоретичної засади формування нової економічної культури та економічного мислення в умовах глобального розвитку, слід відзначити таких науковців, як О. Соснін, В. Воронкова, О. Постол. Економічна аксіологія займається вивченням природи економічних цінностей, їх місця в реальності та структурі ціннісного світу, зв'язків між собою. Економічна гносеологія фокусується на методології пізнання економічної реальності (економічного буття), й вивчає не тільки форми економічного пізнання, особливості економічного мислення, але й виконує функцію критики основ економічної рефлексії в тих чи інших теоріях. Економічна феноменологія являє собою філософську рефлексію над особливостями організації сучасного економічного знання. Економічна праксеологія досліджує прагматику в системі економічних відносин, розкриває статусність і особливості процедурного знання в економіці. Науковці вказують на те, що саме антропологічні й аксіологічні засади економічної діяльності є нередукованим феноменом господарської практики.

В питаннях розрізнення поняття «образ» і «модель» спостерігаємо неоднозначні погляди. Так, В. Москаленко їх не розмежовує, на відміну від, наприклад, І. Остапенко. В її дослідженні заявлений цікавий аспект методологічного аналізу концепту «економічна людина», а саме: автор ототожнює концепт з теоретичною моделлю індивіда в умовах економічної діяльності та відмічає дві тенденції в дослідженні проблематики homo economicus в сучасній літературі. Перша тенденція, зі слів автора, пов'язана з тлумаченням концепту як теоретичної моделі, суми антропологічних передумов і припущень, узятих в їх граничному виді. У другому ж випадку йдеться про homo economicus як про реально існуючий тип особистості, з відповідним стереотипом поведінки, специфічними здібностями, схильностями і ціннісними перевагами, тобто про «психологізований» варіант початкової моделі з тим лише уточненням, що в даному випадку мова йде про психологічні аспекти суто економічної поведінки. Роздуми і висновки автора спираються на тезу про відмінність логіко-онтологічних статусів моделі і образу: «В цілому ці два підходи можна розрізнити як економічну

Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина: площини філософської рефлексії»

модель людини й образ людини в економічній теорії. Вони відносяться один до одного як концептуальне поняття до його емпіричної реалізації. У силу цих обставин будуть відрізнятися їх логічний і онтологічний статуси. Номо економісус як тип особистості – це результат опису спостережуваної реальності, в якості ж теоретичного конструкту він виступає як результат логічного узагальнення та наукового абстрагування від спостережуваної реальності». Штучність розведення понять «образ» і «модель» підтверджується тим, що гносеологічна корисність моделювання проявляється у високій степені референтності (співвіднесеності) моделі з об'єктом. Вище вже викладалася думка про те, що гідна модель характеризується багатством властивостей об'єкту, аналогом якого вона є.

Економічна людина в будь-якій модельній інтерпретації залежить від апарату державної влади, яка має монополні права примусового характеру у відношенні до будь-яких фізичних і юридичних осіб на підконтрольній території (наприклад, оподаткування для формування бюджету, регулювання обсягу національного виробництва і зайнятості). Головний принцип максимізуючої поведінки економічного суб'єкта («репрезентативного агента») втілюється в оптимізаційних моделях прийняття рішень в однорідному економічному середовищі.

Надії на поліпшення економічних і соціальних показників України пов'язані з посиленням середнього класу, курс на розвиток якого є програмним стратегічним напрямком української держави. Саме середній клас повинен, на думку української дослідниці З. Скринник, бути основним фактором економічної і політичної стабілізації суспільства. Цей прошарок підтримує в суспільстві ставлення до грошей як до мірила праці, професійної кваліфікованості, самореалізації особистісного потенціалу людини і реалізації принципу соціальної справедливості. Затвердження позицій середнього класу в українському суспільстві розглядається як альтернатива появи глибоких грошово-майнових розбіжностей, і пов'язаної з ними соціальної напруженості. Провідним чинником консолідації економічної людини середнього класу є створення міцного фінансового базису. Цей процес може затягнутися на довгі роки, однак в умовах інтенсивних соціально-економічних перетворень в Україні правомірно ставити питання: як далеко країна просунулася в цьому напрямку і наскільки вірно цей напрямок визначено. З. Скринник вважає, що в українському суспільстві проблема, пов'язана з різким зростанням числа багатих людей, «...полягає не у самому факті їх збагачення, а в диспропорціях, які свідчать про втрату грошима ролі критеріїв для оцінки праці (хоча за умов радянської зрівнялівки вони й раніше цю функцію не виконували). Ці диспропорції являють собою тенденцію, що виразно наростає у цілому світі».

Продовжуючи тему різкого збагачення та, навпаки, збідніння українського народу, наведемо ілюстрації, якими майорить інтернет (зокрема, ролики на ютубі, висловлювання на сайтах, розмірковування в блогах), де порівнюють населення з рабами. Основні принципи сучасного «рабства» декларуються наступним чином: по-перше, економічний примус рабів до постійної роботи (сучасний раб змушений працювати без зупинки до смерті, тому що тих коштів, які він заробляє за 1 місяць, вистачає, щоб оплатити житло за 1 місяць, купити їжу на 1 місяць і оплатити проїзд за 1 місяць, а оскільки грошей вистачає у сучасного раба завжди тільки на 1 місяць, він змушений працювати все життя до смерті. Пенсія також є великою фікцією,

Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина: площини філософської рефлексії»

тому що раб-пенсіонер віддає її за житло та їжу, і у раба-пенсіонера не залишається вільних грошей, а ще й не вистачає); по-друге, створення штучного попиту на псевдопотрібні товари, які нав'язуються рабу за допомогою маркетингу (сучасний раб залучений в нескінченну гонку за «новинками», а для цього змушений постійно працювати; по-третє, кредитна система втягує в кредитну кабалу, через механізм «позичкового відсотка». Четвертим механізмом змусити сучасних рабів працювати на прихованого рабовласника є міф про державу. Сучасний раб вважає, що працює на державу, але насправді раб працює на псевдодержаву, адже гроші раба надходять в кишеню «рабовласників». П'ятим механізмом прихованого примусу рабів є механізм інфляції, адже зростання цін при відсутності росту зарплати раба, забезпечує приховане непомітне пограбування, тим самим раб бідніє все більше і більше. Шостим прихованим механізмом є примушення раба безкоштовно працювати і «терпіти» кабальні умови, адже інших умов просто немає, а втекти нема на що, та й нікуди. Сьомим механізмом, який змушує раба безкоштовно працювати, є приховування інформації про реальну вартість праці раба та реальну вартість товару, який виробив раб. І, накінець, завершує перелік замовчування фактів розграбування по кишнях рабовласників ресурсів (як-от «гроші на книжці» в Радянському Союзі), зароблених попередніми поколіннями, нашими батьками, дідами й прадідами.

Українські науковці О. Соснін, В. Воронкова та О. Постол свої наукові пошуки зосереджують на аналізі функціонування раціональності Homo economicus. Роблять висновок про те, що базові конститутиви економічної раціональності структурно збігаються з раціональним внутрішнім облаштуванням самих матеріальних ринкових механізмів.

Однією з найбільш дискусійних проблем глобальної макроекономіки, частиною якої стає Україна, є «проблема нерівноваги» на ринку праці та довгострокового «вимушеного» безробіття. В даному контексті її розглядають як результат безлічі рішень працівників і роботодавців в умовах невизначеності. Високий рівень пропозиції праці породжує зниження заробітної плати і ставить перед вибором – погоджуватися на неї чи ні. Внаслідок рішень багатьох учасників ринку виникає показник безробіття. Роботодавці повинні, в свою чергу, вирішувати проблему з інвестиціями і створенням нових робочих місць, їх заповненням, прогнозувати реакцію працівників на зниження заробітної плати, стежити за діями інших роботодавців, щоб не програти на ринку праці. В умовах нестачі інформації про ймовірність розвитку подій, суб'єкт орієнтується на показник ставки заробітної плати в номінальному вираженні. Саме вона приймається за точку відліку для оцінки їх вигравів і втрат. В критично складній ситуації невизначеності переважає очікувальний тип поведінки.

В кінці ХХ – на початку ХХІ ст. в економічній науці дослідники починають приділяти увагу значенню культури в функціонуванні економіки, зокрема, їх цікавить питання відмінностей організації господарського життя в зв'язку з домінуванням тієї чи іншої релігії (наприклад, буддизм, конфуціанство). Вчені приходять до висновку, що головною причиною кризи індустріалізму в цілому є насадження раціоналістичної моделі поведінки «економічної людини», насильницьке продавлення квазікультури консюмеризму (суспільства споживання, «купи – продай»), жадоба до наживи. Вже сьогодні необхідно

Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина: площини філософської рефлексії»

переорієнтувати систему цінностей індивіда, людство має втручатися в процеси стихійних економічних процесів, а не чекати, доки гігантський колапс накриє світ.

Імпонує нашим переконанням пропозиція А. Сингаївської введення в науковий обіг поняття «new homo economicus» як «економічної людини нового типу», людини третього тисячоліття. Розвитком цього матеріалу, на думку дослідниці, може стати більш детальна характеристика сучасної економічної людини *neo homo economicus*, що буде зведена до груп якостей в ідеальному модусі: професійні, ділові, людські, спеціальні тощо. Наше бачення нової економічної людини буде представлено в наступному параграфі. Необхідність нової категорії обумовлена економічними відносинами у суспільстві ХХІ ст., що виходять за рамки споживацького домінування та знаходяться в площині виваженого інформаційно-комунікаційного забезпечення. Зараз людина вже не є «головним агентом виробництва», багатство працівника майже будь-якої сфери діяльності в наш час забезпечується в її нематеріальних активах – інтелектуалізації (все ж людської) праці. В українському науковому дискурсі в контексті вивчення економічної людини значна увага дослідників спрямована на емпіричні дослідження, зокрема, розглядається конкурентоздатність як внутрішня здатність до конкурентної боротьби, що складається з конкурентних переваг й характеризується відносністю, змінністю структури, індивідуальністю та активним саморозвитком особистості. Для наочної ілюстрації наведемо деякі результати досліджень професійно важливих якостей майбутніх підприємців, які представила українська дослідниця Л. Галаган. Вона виокремлює серед них потребу в незалежності, вміння йти на зважений ризик, інноваційність. Дані, отримані в ході емпіричного дослідження, свідчать про те, що перший та другий показник є середнім, а третій – вищим за середній, крім того, існують статистично достовірні відмінності між чоловіками й жінками за рівнем показника «уміння йти на зважений ризик»; в середньому чоловіки більш адекватно оцінюють власні можливості, більш орієнтуються на можливі вигоди (а не втрати), більше здатні діяти в умовах неповної інформації та схильні до прийняття складних (але досяжних) цілей, ніж жінки.

Значну роль в сучасних емпіричних дослідженнях відіграють питання дослідження особистісного та професійного самовизначення суб'єкта в економічному просторі, що спричинене необхідністю аналізу та прогнозування економічної активності та економічної свідомості громадян в умовах трансформаційної економіки, а також у кризові періоди. Сутністю економічного самовизначення індивіда є набуття ним власної позиції в динамічному економічному просторі та в системі економічної взаємодії, що формується на основі його ставлення до соціально-економічних умов та їх динаміки й може виражатись у показниках матеріальних статків, соціального статусу, економічної активності тощо. Економічне самовизначення впливає на розвиток економічної свідомості та економічної поведінки, сприяє розвитку економічного мислення, формуванню морально-етичних та ділових якостей. В результаті емпіричних досліджень, найвагомими елементами економічного самовизначення молоді, що визначають її готовність до активності та взаємодії в економічному просторі, є: економічні прагнення та виразність суб'єктивних економічних потреб, значущість для індивіда матеріальних благ та певних видів і форм економічної активності;

Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина: площини філософської рефлексії»

інтерес і схильність суб'єкта до тих чи інших видів економічної поведінки, оцінка умов реалізації економічної активності, компетентність особистості в економічних питаннях, суб'єктивний образ ділового світу, ставлення особистості до економічних явищ, як-от: ринок, безробіття, криза, податки тощо, суб'єктивний рівень економічної активності, стратегії, цілі та засоби економічної активності, готовність суб'єкта до пошуку шляхів підвищення власних доходів та оцінка своїх можливостей у цьому, готовність йти на економічний ризик, ставлення до конкуренції та партнерства.

В оптимальному варіанті соціально-економічні стратегії української держави повинні бути націлені на створення умов для справедливого розподілу зростаючого національного доходу як сукупного результату зусиль всіх економічних суб'єктів між представниками різних соціальних груп і категорій. Але олігархічна модель управління державою, що склалася в Україні, не націлена на рівноважний розподіл національного доходу, отже, штучно гальмує розвиток економіки і знижує рівень соціальних стандартів в суспільстві, що відображується і на поведінці економічної людини.

Неолібералізм та формування нової економічної людини. Україна знаходиться на зламі тисячоліть й обирає подальший шлях для розвитку. Дуже актуальним сьогодні є питання: якою повинна бути нова економічна людини в новому українському суспільстві? Не можна повністю відкидати філософію неолібералізму, згідно якої ринковий обмін є основою для цілісної системи етичних норм, достатніх для регуляції дій людини; неможливо в сучасних умовах відкидати поняття «свобода волі» в неолібералістичному розумінні. Однак слід знайти такий шлях формування Нової людини, який стане квінтесенцією цінностей та в подальшому ціннісних орієнтацій «торгової» і «неторгової» етики – будь-то християнство, аристократичний естетизм, соціалізм, комунізм, тощо. Ми живемо в епоху змін і трансформацій, які супроводжують наше життя й характеризуються флуктуаціями від традиційних цінностей, характерних для попереднього покоління, не можна стверджувати, що вони зникли зовсім, однак стали якісно іншими, набули нового сенсу. Зазвичай, неолібералізм розглядають в контексті економіки та політології, однак як будь-яка закінчена філософська система, неолібералізм дає відповіді на типові одвічні питання «чому я тут?», «яке моє призначення?», «як мені жити?». Відповідь наступна: ми тут для ринку, і живемо в умовах конкуренції. Кожна людина керує своїм життям. Концепцію неолібералізму, основні інтерпретації якого ми вже розглянули в першому розділі, філософ Р. Гільєн Вісенте ототожнює з глобалізацією. Мислитель називає глобалізацію новою релігією, яка дасть можливість довести цей процес до кінця. У своїй книзі «Четверта світова війна» мислитель стверджує, що знову завойовуються території, знищують противника та керують захопленими землями. Питання ж в тому, які саме території необхідно завоювати, і хто є противником. Новим противником філософ визначає людство. Четверта світова війна знищує людство в міру того, як глобалізація стає універсалізацією ринку. Все людство, що виникає на шляху ринкової логіки, оголошується ворожим та підлягає знищенню. В такому випадку всі ми є противником, який має бути переможеним: вчителі, інтелектуали, артисти, – всі, хто вважає себе вільним, однак такими не є.

Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина: площини філософської рефлексії»

Коли мова йде про глобалізацію як процес всесвітньої політичної, культурної, економічної інтеграції та уніфікації, найчастіше на перший план дослідники висувають саме економічне смислове навантаження цього поняття. Так, американський філософ, соціолог, політолог І. Валлерстайн вводить в науковий обіг поняття «світ-економіка», під якою розуміє систему міжнародних зв'язків, основу на торгівлі. Окрім світ-економік, різні країни на основі політичної єдності можуть об'єднуватись в світ-імперії. Історію філософ розглядає як розвиток різних світ-систем, які довгий час конкурували одна з одною, доки європейська (капіталістична) світ-економіка не стала абсолютною домінантою. Глобалізація є однією з найвпливовіших парадигм в науках про людину від початку 1990 рр. На початку II половини XX століття поняття «глобалізація» не мало такого загальноживаного значення, як сьогодні. Переважно, вживався термін «інтернаціоналізація», під яким розумілись економічні, політичні, культурні, процеси між країнами та регіонами.

Велика депресія 30-х років свідчила про економічну взаємозалежність окремих держав та регіонів. Логіка капіталу та бізнесу придушила інертність політики та започаткувала нову еру суспільних змін, які й отримали назву «глобалізація». Вважають, що це поняття було введене у науковий стиль було Р. Робертсоном у 1985 р., хоча Т. Левітт вже його використовував у 1983 р. Р. Робертсон не погоджується з Е. Гіденсом в тому, що глобалізація є своєрідним наслідком модерності. Він наполягає на тому, що глобалізація передбачає «часопросторове дистанціювання», в той час, як Р. Робертсон вважає глобальність передумовою модернізації. Природа та сутність глобалізації у суспільних науках залишається одним з найдискусійніших. Значну увагу приділяли аналізу соціального явища глобалізації зарубіжні дослідники, як-от Е. Гіденс, Д. Гелд, Д. Голдблатт, Е. Мак-Грю, Д. Перратон, Дж. Стігліц, Е. Сміт та інші. Тлумачення цього поняття має свою специфіку залежно від науки, в контексті якої розглядається це явище. Однак саме філософія дає можливість здійснити його комплексний міждисциплінарний аналіз, адже кожна держава – це неповторна траєкторія розвитку й становлення, яка постійно перетинається з іншими та потребує таких же відповідних дій та супровідного осмислення.

Термін «глобалізація» не має загальноприйнятого визначення. Так, наприклад, Р. Робертсон дає визначення глобалізації, і веде мову про її суперечливі елементи, відзначаючи, що можна найкраще розглянути сучасну глобалізацію в її найбільш загальному розумінні – як сучасну форму встановлення двоякого процесу, котрий включає універсалізацію партикуляризму і партикуляризацію універсалізму. Цей двоякий процес має багато аспектів. Безумовно, це і політичний, і соціальний, і культурний процес, але перш за все, це – економічний процес. Українська дослідниця І. Чудовська-Кандиба називає досить метафорично глобалізацію п'есою і зазначає, що вона стимулює та формує соціальну і культурну рефлексію світового масштабу, відроджуючи й оновлюючи ідею єдності та взаємозалежності людства, а країни та людей мислителька вважає акторами загальносвітової п'еси. Як відзначають дослідники, глобалізація – це економічне, політичне, соціальне та ідеологічне явище, котре супроводжується непередбаченими, часто суперечливими та полярними наслідками.

Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина: площини філософської рефлексії»

У Звіті Генерального Секретаря ООН у відповідності із Заявою, прийнятою на зустрічі керівників урядів Ради Безпеки 31 січня 1992 р., «Програма миру: превентивна дипломатія, миротворча політика та політика, спрямована на підтримання миру» процес глобалізації визначається як частина «зростаючої взаємозалежності світу», де політичні, економічні, соціальні та культурні зв'язки не обмежені територіальними кордонами або державними суб'єктами, де немає жодної держави чи об'єкта, на які не вплинула діяльність, що знаходиться поза межами їх безпосереднього контролю. Ф. Черні, говорячи про глобалізацію, наголошує на тому, що вона створює ліберальні умови для багатьох окремих, але пов'язаних між собою структурних напрямків, – тобто, вона розширює ігрове поле, де взаємодіють різні фірми та інші суб'єкти ринку. Вона перетворює міжнародну економіку взаємодії (на основі національної «порівняльної переваги») цілісних національних економік на таку, де різноманітні «конкурентні переваги» створюються незалежно від нації-держави як соціальної, економічної чи політичної одиниці». Економічна глобалізація розглядається з точки зору «ринку», де ринкові суб'єкти змінилися, так само як і пропоновані товари та послуги.

Серед характерних рис неолібералізму в Україні – інтенсивне зростання фінансового сектору, який проявляється в різних сферах життєдіяльності особистості. Серед ключових філософських понять, які визначають відношення до суспільства, є корпоративна соціальна відповідальність, суть якої полягає в тому, що компанія прагне до ведення бізнесу в гармонії з людьми, має перед ними зобов'язання та бере активну участь в соціальному та економічному розвитку суспільства в цілому.

В умовах глобалізації, загальнодоступними є рейтинги країн за міжнародними індексами, зокрема, індекс держав, які зазнали поразки, індекс розвитку людського потенціалу, індекс Глобального індексу миру, індекс сприйняття корупції, індекс світової конкурентоспроможності, індекс глобалізації, індексу легкості ведення бізнесу, індексом свободи преси, індекс економічної свободи, тощо. Глобалізація має як позитивні, так і негативні наслідки. Одним з негативним наслідком глобалізації та неолібералізму є корупція – це світове явище, притаманне всім країнам світу в тому чи іншому вияві. Україна є державою, яка трансформується і знаходиться в умовах глобальних перетворень в усіх сферах життя. На сьогоднішній день спостерігається відсутність стратегії формування нового суспільного ладу, недооцінена роль державного регулювання у перетвореннях; передумовами корупції залишається наявність політичних сил, що прагнуть повернення до старого ладу та роздутого старого апарату з необґрунтовано широкими повноваженнями; зміна форм власності й утворення корпоративних угруповань і кланів; прагнення усіх, в тому числі й кримінальних структур, вирішити свої проблеми через державний апарат; масова зміна законодавчих і правових норм, послаблення контролю за їх виконанням; значне збільшення кількості майже необізнаних з національним законодавством і правопорядком іноземних підприємців та інвесторів, які стали легкою здобиччю корупціонерів. Корупція є економічно обумовленою, вона представляє собою соціальне явище, економічну звичку, складову економічної культури, іманентну властивість суспільного механізму. Корупція може мати як позитивні, так і негативні наслідки для суспільства. Однак, в будь-якому випадку, вона вказує на

Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина: площини філософської рефлексії»

відчуженість інтересів державної бюрократії від суспільства та її неадекватності умовам соціально-економічної динаміки. Влада – це можливість реалізувати свої фантазії за рахунок інших людей. Ми не можемо протидіяти корупції лише прийняттям законів. Головне завдання – спонукання всієї соціальної системи до іншого способу мислення, до нової філософії життя, а це є тривалим процесом. І тут виникає питання: а як же ми можемо це зробити? Адже всі українці – в «системі», і її змінити можна лише побудувавши «іншу систему».

Особливо гостро проблема людини постає у XXI столітті, адже радянські стереотипи та моделі, сформовані в соціалістичному суспільстві, віджили своє, а на зміну приходять нові, що склалися в ринковому конкурентному середовищі. В умовах тотальної кризи в Україні, яка характеризується тим, що влада, наука, освіта, громада і бізнес – кожен живе сам по собі, відокремлено, починають давати тріщини і розвалюватися нежиттєздатні структури, протиприродні утворення, соціальні химери, утопічні проекти. Всезагальна дезінтеграція – це об'єктивний цивілізаційний процес, якому неможливо серйозно протидіяти, якщо не виробити реалістичної стратегії національного розвитку, в основі якої укріплення метафізичних вимірів людського буття. Мова йде про необхідність формування людини нового типу, яка стане основою майбутнього суспільства нашої держави – нову економічну людину, бо без такої людини, без зміни свідомості людей, їх поглядів, характерів, інтересів, звичок, почуттів тощо неможливо побудувати сильну країну.

В період трансформацій у всіх сферах буття особистості та зміни суспільного ладу зразки поведінки людини, які були в цілому, звичними для суспільства, змінюються. Виникає розрив між образом людини традиційного типу та потребами суспільства в людині «нового зразка», яку ми називаємо новою економічною людиною. Традиційний соціальний тип ще існує (переважно, це люди старшого покоління), однак виникають нові економічні умови, в яких, на жаль, колишні риси особистості, на формування яких була націлена вся система освіти та виховання в державі, стають неактуальними, заважають та стають перешкодою в процесі самоактуалізації та самовизначення в житті. Так, люди прагнуть діяти у відповідності до складу свого характеру, однак їх поведінка або заважає досягненню економічних цілей, або людина взагалі не здатна діяти всупереч своїм переконанням. Так, наприклад, такі позитивні особистісні риси як довірливість, відкритість до людей, поміркованість в умовах бізнесу ринкового суспільства втрачають свою цінність, і на перший план виходить агресивність, здатність до ризику, ініціативність, тощо. Якщо в радянському суспільстві підприємливих людей називали «спекулянтами», то сьогодні це є престижним й відповідає викликам часу. Риси характеру, які у свій час допомагали пристосуватись до тодішніх соціальних умов, сьогодні не відповідають потребам економіки, й економічний розвиток відбувається швидше, ніж формування характеру, ніж реакція інститутів освіти й виховання на такі зміни; розрив між еволюцією економічною та еволюцією психологічною й поведінковою призводять до того, що в процесі звичайної економічної діяльності потреби як особистості так і суспільства вже не задовольняються.

Французький філософ Г. Башляр сказав, що творцем і носієм майбутнього цивілізованого суспільства повинна стати особистість, здатна подолати етнічну і

Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина: площини філософської рефлексії»

соціальну замкнутість, а, отже, здатна жити у ритмі тисячоліть. Поняття «економічна людина нового типу» (запропоноване М. Сингаївською), або по-іншому, ми використовуємо поняття «нова економічна людина», досить влучно підходить для позначення образу майбутньої людини, що стане основою українського суспільства й відповідатиме викликам часу. Під «ною економічною людиною» ми розуміємо соціально орієнтовану ринкову особистість, яка відзначається високим рівнем економічної культури, орієнтується на досягнення добробуту, високої якості життя, соціальної справедливості та захищеності, має творчі здібності, здатна до ризику та до швидкої адаптації у змінних умовах ринку. Рациональне мислення, звичайно, є її атрибутом. Нова економічна людина, одночасно, це соціальна роль, яку особистість має виконувати у суспільстві, адже сучасна система господарювання України потребує значних перетворень, і українська економіка повною мірою відчує на собі їх необхідність. Проблеми рівня оплати праці, зміни потреби в робочій силі та потужна конкуренція посилюють необхідність розвитку національного підприємництва. Питання конкурентоздатності нової економічної людини, яку необхідно сформувавши як економічного суб'єкта, є досить актуальним в умовах глобалізаційних процесів в Україні.

Нова економічна людина повинна побудувати Україну, якою можна пишатися. Ми маємо давні традиції та багату культурну спадщину, значні природні ресурси. Нова економічна людина не повинна питати про те, що повинна для неї зробити країна, замість цього вона шукатиме відповідь на інше питання: що вона може зробити за допомогою держави для виконання своїх обов'язків, для захисту своєї економічної свободи та реалізації своїх конструктивних задумів, а разом з тим – для своєї країни в цілому. На жаль, в умовах сьогодення, творча ініціатива громадян часто придушується, і державний апарат не лише не сприяє, а й перешкоджає в досягненні нових перспектив. Історія підтверджує, що головною загрозою свободи є концентрація влади, держава потрібна для збереження нашої свободи, і вона ж є інструментом, за допомогою якого ми можемо користуватися нашою свободою; разом з тим, коли влада концентрується в руках політиків, вона перетворюється в загрозу свободи, – і економічної, й індивідуальної. На наш погляд, функції держави мають бути в цілому зведені до захисту громадян (підтримання закону, порядку тощо) та допомоги в реалізації економічної свободи.

Можна виокремити об'єктивні та суб'єктивні фактори формування «психологізованої» економічної людини. Об'єктивні включають в себе оточуюче середовище, продуктивні сили й виробничі відносини, соціально-політичне життя суспільства, національні, сімейні відносини, тощо. Суб'єктивними ж виступають уявлення людини про себе та свою господарську діяльність на практиці, в освіті, у вихованні, її почуття, мислення, розуміння своїх задач. Часто дослідники разом з факторами використовують поняття «умова», ототожнюють їх. Слід зазначити, що умови стають факторами через діяльність, і включають в себе ті елементи об'єктивних та суб'єктивних умов, які здійснюють вирішальний вплив на формування особистості. Таким чином, поняття «об'єктивні та суб'єктивні умови» відображують реальну дійсність, елементи об'єктивних і суб'єктивних факторів в різних умовах по-різному між собою співвідносяться; і суб'єктивне є не що інше,

Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина: площини філософської рефлексії»

як об'єктивна закономірність, яка реалізується лише як суб'єктивне для кожної окремої особистості та є для неї світоглядом, почуттям, пристрастю тощо.

Соціальний механізм функціонування і розвитку економіки не можна розглядати без соціальних відносин, в які вступає нова економічна людина, що вносить свою специфіку до будь-якої сфери, спільноти чи процесу, в яких відносини можуть проявлятися. Світогляд нової економічної людини поєднує неоднакові соціальні позиції різних соціальних груп і класів, соціальних організацій та інститутів. Її економічна поведінка реалізується в ролевих позиціях, що включають функціонування на теоретичному та практичному рівнях. Так, через осягнення нових знань та закономірностей економічного життя через соціальний інститут освіти реалізується теоретико-пізнавальна функція, у визначенні ймовірних перспектив та тенденцій розвитку соціально-економічної сфери та економічного майбутнього держави – прогнозуюча; шляхом забезпечення системи управління адекватними умовам сьогодення висококваліфікованими кадрами, які б ефективно керували – управлінська; у формуванні ринкового соціально-економічного світогляду у всіх учасників економічного життя, орієнтації на сучасний погляд щодо ролі нової економічної людини в побудові майбутнього України – ідеологічна. Крім того, нова економічна людина є продуктом ринкового суспільства, в якому здійснюється процес економічної соціалізації в суспільно-економічних відносинах, в яких в подальшому сама ж здійснює моніторинг соціально-економічного напруження у суспільстві.

Процес становлення та формування «психологізованої» нової економічної людини – складний діалектичний процес, який включає умови побуту, виховання, освіти; це, насамперед, економічна сфера, цілеспрямований зовнішній вплив соціальних спільнот, мас-медіа, тощо. При цьому внутрішні прагнення, переконання, характер, успіх визначається тим, наскільки вона сама хоче такою бути, наскільки хоче відповідати викликам часу, чи займається самоосвітою та саморозвитком. Індивідуально-психологічні особливості економічної людини обумовлені суспільними умовами. Так, особливо відчутними ці процеси є в період зміни типу економічної системи країни, наприклад, в Україні командно-адміністративна економіка змінилась на ринкову, що призвело до нових, якісно інших умов життя, діяльності, господарювання, відповідно і економічна людина стала якісно іншою. При цьому не зовнішні умови самі по собі, а економічна діяльність людини в цих умовах, її активна взаємодія з середовищем, відіграють вирішальну роль у формуванні індивідуальних особливостей особистості нового типу, яку ми називаємо ринковою.

Не можна практично виховати іншу людину, не «переробивши» її психологію, яка, насамперед, виражається в психічних властивостях особистості. Ця проблема є не лише теоретичною, але й практичною. Тому побудова нашої країни, підвищення її конкурентоспроможності на міжнародному ринку буде залежати не лише від втілення у процес виробництва сучасних ІТ технологій, а, насамперед, від суб'єкта господарювання, який буде працювати на себе і на благо держави. Нові принципи економічної політики на сучасному етапі передбачають посилення ролі економічних методів та стимулів в організації господарства країни, розширенні самостійності регіонів, децентралізацію влади, підтримання ініціативи регіонів, підвищення відповідальності та матеріальної зацікавленості працівників у

Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина: площини філософської рефлексії»

результатах своєї діяльності. Удосконалення форм керівництва господарством, активна участь робочого колективу в розробці планів на майбутнє, врахування нестандартних творчих підходів дасть можливість зайняти чільне місце Україні серед високорозвинутих країн світу. Сучасні задачі економічного планування та стимулювання вимагають від кожного застосування свого розуму, знань, ініціативи, інтуїції, прояву своїх кращих здібностей; в свою чергу нові форми та методи управління повинні принести матеріальне, інтелектуальне, моральне задоволення, можливість розкриття своїх талантів. Таким чином, здійснення економічних реформ ґрунтується на зміні психології господарювання, і економічні перетворення залежать від психологічних перетворень: необхідно замінити психологію праці та управління, при цьому головним принципом має залишатись гуманізм. Основним правилом організації поведінки кожного має бути творчий пошук, наукове передбачення, що вимагає вироблення нових рис у характері кожного працівника, прояву його здібностей та волі.

Питання взаємозв'язку етики та економіки досить складне, однак в соціально-філософській думці належним чином представлено. Так, етикою називають сукупність принципів, правил та норм поведінки, прийнятих в суспільному середовищі чи професійній групі (етика вчителів, етика лікарів, тощо). Окрім цього, етика розуміється і як вчення про мораль, що представляє собою форму свідомості. Суспільна мораль опирається на суспільну думку, на переконання людини, на традиції та звички. Мораль та етика дуже тісно пов'язані між собою, моральні якості економічної людини знаходять своє вираження у вчинках, економічній поведінці в цілому, у відношенні до людей, до сім'ї, до праці, до своїх обов'язків. Мораль та етика економічної людини формуються в процесі накопичення людського досвіду, в певних історичних умовах, залежить від розвитку науки, нових технологій, і, насамперед, від оновлення економічного життя та економічної системи в цілому. Змінюється економіка – змінюється спосіб поведінки, змінюються відносини між людьми та їх мораль.

Нобелівським лауреатом 1998 р. «За вклад в економічну теорію добробуту» з економіки став А. Сен, американський професор індійського походження, широко відомий сьогодні у світі як мислитель, що спрямовує економічну теорію на соціально-етичну проблематику. Його книгу «Про етику та економіку» називають скринею скарбів, в ній показується органічний зв'язок економічної науки та філософії моралі, а також висвітлюється шкода, нанесена економічному аналізу захопленням постулатом економічної поведінки. А. Сен виокремив етику та інженерію в якості двох джерел сучасної економічної теорії. Відсторонення економіки від етики є однією з важливих причин недостатності класичного аналізу. Мислитель розділяє матеріальну економіку та економіку добробуту. Оскільки на поведінку людини впливають етичні мотиви, то саме вони, виступаючи факторами добробуту, впливають на матеріальні процеси. Сучасна економічна думка може стати більш ефективною, якщо буде використовувати етичні фактори, адже вони формують судження людини. Однак для цього необхідно удосконалити власне етичні уявлення людини.

Так, основні напрями економічної теорії ототожнюють раціональність поведінки з внутрішньою самостійністю вибору та максимізацією власного інтересу. Однак, А. Сен сумнівається, що орієнтація на максимізацію інтересу

Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина: площини філософської рефлексії»

повністю наближена до справжньої поведінки людини. В японській економіці, наприклад, мають місце систематичні відхилення в сторону способу дій, що ґрунтуються на таких поняттях як обов'язок, лояльність, добра воля. Ці обставини дозволили підняти рівень індивідуальної та групової економічної ефективності. Не розділяючи концепцію А. Сміта, мислитель в той же час пише про можливість таких обставин, при яких наслідування до задоволення лише власних інтересів може бути етично виправданим, термін «добробут» також намагається реструктуризувати: слід розмежовувати добробут в контексті особистих чеснот та досягнень і в світі більш широких цілей – розподільчої справедливості, узгодженості та взаємозалежності. Джерелом розвитку економічної теорії А. Сен проголошує етику та інженерію. Етична орієнтація спрямована на Аристотелівську традицію, інженерний же підхід пов'язують з іменем французького економіста-математика XIX століття Л. Вальраса. Проблема полягає в знаходженні балансу між етично орієнтованим та технічно здійснюваним підходом. Дистанціювання сучасної економічної теорії від етики збіднює фундаментальну науку. В 1975 р. А. Сен виступає з есе «Путешествие Сміта на государственном корабле», в якому інтерпретує тезу мислителя про поведінку людини з розрахунку, адже філософ вважає, що власний корисливий інтерес домінує у більшості людей, однак прирівнювати поняття «розрахунок» та «корисливий інтерес», на думку А. Сена, не слід, адже навіть сам А. Сміт, пояснюючи цей термін, розуміє його як поєднання продуманості з самоволодінням, що не ідентичне егоїзму, і саме розрахунок є найбільш корисною із чеснот людини як індивіда.

Одним із напрямів розвитку ідей філософсько-етичного напрямку в економіці є теорія «якості життя», сутність якою В. Брандт співставляє з матеріальним добробутом та ростом економіки в цілому, однак говорить про те, що там, де задовольняються матеріальні бажання, постає питання про справедливість. Що означає достаток, якщо люди задихнуться від диму та сміття? Відповідно, висновок наступний: не слід обожествляти економічне зростання, такий матеріалізм антигуманний. Від максимізації економічного зростання слід перейти до оптимізації. Добробут нової якості потребує переорієнтації економіки, технології, політики. Детермінантами виникнення етичних проблем у професійній діяльності та, загалом, у повсякденному житті, виступають недостатній рівень розвитку моральної свідомості, відсутність навичок етичної поведінки та етичних взаємовідносин у діловій взаємодії, і, на наш погляд, найголовнішою проблемою українського суспільства є сама чітка невизначеність та суперечливість етичних норм поведінки.

Традиційно в рамках етики виокремлюють такі розділи як аксіологія, аретологія, феліологія, деонтологія, танатологія, вчення про справедливість. Основною цінністю в економіці є корисність, яка може виражатись в вартості, прибутку чи вигоді. Серед чеснот економічної людини виокремлюються акуратність, здатність до розрахунку, дбайливість, ці якості є наслідком раціональності та прагненням до ефективності, здатності генерувати більшу вартість в процесі своєї діяльності, ніж вартість, що витрачена. Така чеснота як здатність виконувати взяті на себе зобов'язання пересікається з деонтологією в етиці, і має прямий вихід на контрактні зобов'язання, кредити, відсотки за кредитами, розвиток ринку капіталу в цілому. Деонтологічний аспект

Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина: площини філософської рефлексії»

господарської діяльності виражається в таких поняттях як опортунізм та інформаційна асиметрія. Щастя в економічній науці пов'язується з максимізацією корисності, задоволенням як матеріальних, так і нематеріальних потреб. Загалом мотивація щастя навіть може асоціюватись з самим процесом праці та з господарським життям. Танатологія поєднується з розумінням обмеженості часового ресурсу, і пов'язується з життєвим циклом організацій, проблемою міжчасового вибору, обезцінюванням капіталу, вибору між накопиченням та витратами, прибутком та ризиком, тощо.

Проблема формування нової економічної людини, на наш погляд, має тісний зв'язок з морально ефективною економічною діяльністю в аспекті релігії: від внутрішнього до зовнішнього.

Сучасне підростаюче покоління України – продукт капіталістичного суспільства. Нова економічна людина має вірити в свої можливості змінити країну на краще на макрорівні, й вірити в успіх власне своєї ролі в цьому процесі на мікрорівні, в успіх своєї справи. Вона повинна любити гроші, інакше їх не буде, але не багатство повинне володіти нею. А володіння ж багатством не заважає спасінню християнина тільки «якщо він буде добре розпоряджатися багатством, залишаючись до нього байдужим».

Л. Падовезе, розмірковуючи над темою соціально-економічного виміру життя християн, зазначає тезу про те, що земні дари, які людина отримує від Бога для належного користування, диявол через свої спокуси намагається використати так, щоб вони стали для людини джерелом неправедності, а подолання несправедливостей, від яких страждає суспільство, залежить від внутрішнього перетворення людини, а не від простої зміни структур. Сьогодні тема духовності та бізнесу є трендовою серед представників духовенства, підприємців та небайдужих людей з різних галузей діяльності.

Невід'ємною частиною нової економічної людини має бути духовність як її органічна складова, що має соціальний характер. Духовне багатство задає іншого поштовху її раціональній економічній діяльності, максимізації корисності в рамках суспільного розвитку. Важливою складовою феномену духовності нової економічної людини є почуття відповідальності перед Богом, собою, своїм народом та суспільством в цілому, за свої вчинки, кожен має право на помилку, однак при цьому не слід цуратися стану метанойї. Як феномен людського буття, каяття існує в напрацьованій суспільством, виразній системі моральних відносин. Лише громада, спільнота, суспільство мають право на остаточний вирок.

Стратагеми діяльності економічної людини в умовах соціального ринкового господарства. Економічний розвиток України сьогодні обумовлюється економічними суперечностями, потребами та інтересами населення, яке живе в ринковому суспільстві та є «продуктом» втілення ринкових засад організації суспільного життя в XXI столітті. Неоліберальні ідеї частково знайшли своє відображення в концепції соціального ринкового господарства, яка, на наш погляд, є найоптимальнішою моделлю для подальшого розвитку України. Становлення нової економічної людини в Україні вимагає якісно іншої економічної системи, яка стане «базисом» для змін в «надбудові». І, на наш погляд, в Україні це має бути соціальна ринкова економіка.

Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина: площини філософської рефлексії»

Концепція соціального ринкового господарства була закономірним результатом еволюції неолібералістичних ідей; в її розвиток внесли значний вклад німецькі ордолібералісти – Ф. Бьом, Л. Ерхард, А. Мюллер-Армак, В. Ойкен та ряд інших, про яких ми говорили вище. Поняття «соціальна ринкова економіка» походить від слова «соціальний» (пов'язаний із життям й стосунками людей у суспільстві, суспільний, громадський; породжений умовами суспільного життя, певного середовища, ладу) та словосполучення «ринкова економіка» (соціально-економічна система, що розвивається на основі приватної власності і товарно-грошових відносин, опирається на принципи свободи підприємництва і вибору). Пріоритетним завданням держави в умовах соціально-орієнтованої ринкової економіки є забезпечення населення соціальними правами та гарантіями. В науковий обіг поняття «соціальна ринкова економіка» (Soziale Marktwirtschaft – з німецької) введено А. Мюллер-Армаком. Соціальне ринкове господарство мислитель визначає як соціально-економічний устрій, за якого цілеспрямовано організована економіка вільного ринку, що зберігається внаслідок регульованої системи конкуренції, надає більш надійну гарантію соціальному прогресу. При цьому розвиток конкуренції формує економічну базу для соціальних заходів шляхом перерозподілу доходів в державному бюджеті.

Дискусійним залишається питання стосовно типу економіки, притаманному сучасній Україні, одностайного підходу серед економістів немає. Переважно, її визначають як «перехідну», «змішану», «ринкову», навіть зустрічається поняття «гуманістична». До речі, О. Соснін серед ознак останньої наголошує на гармонійному поєднанні інтересів людини та суспільства, орієнтації на збалансований розвиток суспільства всіх механізмів суспільного відтворення та всебічний розвиток особистості, ретельне врахування інтересів усіх соціальних верств і груп, потреб як теперішніх, так і майбутніх поколінь; реальний плюралізм форм власності; широкі можливості для прояву господарської ініціативи індивідів та об'єднань; підконтрольність держави громадянському суспільству; відсутності монополії на знання, свобода вибору існуючих та створення нових місць у суспільній системі для здійснення індивідами активної соціальної діяльності, тощо.

Під соціально-орієнтованою ринковою економікою ми розуміємо такий тип ринкової економічної системи, якому притаманний високий рівень економічного, політичного, правового, культурного та екологічного розвитку суспільства, що забезпечує добробут населення, високу якість життя, соціальну справедливість та захищеність. Вона є найвищою формою розвитку ринкової економіки, яка дає змогу поєднувати принципи вільного ринкового господарювання та соціальну справедливість. Саме такий тип економіки створює всі умови для успішного господарювання нової економічної людини, і по-суті, вона є її суб'єктом. Ключовою метою такої економіки можемо визначити орієнтацію на «спільне благо». Спільне благо – це не проста сума окремих благ кожного суб'єкта суспільства. Воно належить кожному, одночасно залишаючись «спільним», оскільки неподільне, і досягти, збільшити і зберегти його, зокрема й на майбутнє, можна тільки разом. Так само, як моральний вчинок людини полягає в тому, щоб творити добро, так і суспільна діяльність набуває своєї справжньої величі, коли спрямована на досягнення спільного блага. Адже спільне благо можна розуміти як суспільний і спільнотний вимір морального добра. Отже, обов'язок щодо спільного

Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина: площини філософської рефлексії»

блага поширюється на всіх членів суспільства: кожна людина повинна сприяти, згідно із власними можливостями, досягненню і розвиткові спільного блага.

Характеризуючи неолібералістичні тенденції в Україні та їх роль в організації соціального ринкового господарства, хочемо в якості головного принципу ролі держави визначити субсидіарність. Субсидіарність розуміється як економічна, інституційна і правова допомога, що надається суспільним утворенням нижчого рівня, – держава має утримуватись від усього, що де факто обмежує життєвий простір менших базових клітинок суспільства. Їхню ініціативу, свободу і відповідальність не можна утискати. Зупинимось на більш детальному розгляді ключових складників соціально-орієнтованої ринкової економіки.

Під економічним розвитком розуміється процес функціонування та еволюції економічної системи України в ХХІ ст., який характеризується зміною ринкової і виробничої кон'юнктури за принципом дотримання економічної та політичної свободи особистості при підтримці держави, що забезпечується інвестиційними, інноваційними, технічними й технологічними чинниками розвитку економіки, чинниками економічної власності та господарського механізму. Інвестиційні чинники залежать від вкладення коштів у розвиток економіки як вітчизняними, так і зарубіжними інвесторами; інноваційні – забезпечуються нововведеннями в галузі освіти та науки, техніки, технології, організації праці чи управління; технічні обумовлюються сукупністю засобів, створених людством для обслуговування своїх потреб виробничого і невиробничого характеру; технологічні представляють собою способи розв'язання певних задач за допомогою технічних засобів.

Політичний розвиток відображає об'єктивні зміни у політичному житті України, які необхідно запровадити або в еволюційній, або в революційній формі. Ми не являємось прибічником революцій, тому вважаємо, що в Україні ці зміни повинні відбутися шляхом проведення ефективної реформаторської політики державою та прийняття управлінських рішень. Під правовим розвитком розуміється необоротна, спрямована, закономірна зміна в Україні системи регулювання суспільних відносин, що виражає економічну та політичну свободу особистості, однак забезпечує дотримання норм та правил, встановлених у суспільстві. Звичайно, ця проблема потребує більш детального осмислення, однак це не є предметом нашого дослідження, тому ми лише оглядово звертаємось до даного аспекту. Культурний розвиток забезпечується розвитком культури України в цілому, зокрема, економічної, насамперед, сукупністю матеріальних і духовних цінностей, властивих українцям, при цьому слід враховувати як традиційні, так і нові цінності ХХІ століття.

Якщо говорити про культурний розвиток сучасної молоді, то система її ціннісного світогляду формується під впливом глобальної зміни ієрархії загальнолюдських ціннісних орієнтацій. Сучасні цінності фінансової цивілізації диктуються ринковим суспільством, провокують розквіт егоїзму в свідомості людини, тим самим суспільство «взрощує» економічних людей А. Сміта. Особливо це відбивається на молоді, яка знаходиться на шляху формування свого власного бачення проблем існування. В Україні процвітає «екзистенціальний» підхід до життя: кожен виживає, як може. Однак, моніторинг інформації свідчить про утворення молодіжних організацій, які намагаються змінити Україну на краще, наприклад Українська Соціальна Академія. Її члени – молодь, що представляє різні

Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина: площини філософської рефлексії»

сектори суспільства. Свою місію вони вбачають в формуванні громадянського суспільства шляхом навчання та виховання християнських провідників та лідерів України на засадах суспільного вчення Церкви через поєднання прикладних знань, практичних вмінь та потенціалу особистості в контексті міжрелігійного діалогу, ставлять за мету сприяння професійному та організаційному лідерству і створення форуму для людей, які орієнтовані на успіх, прагнення до спільного блага, розвиток справедливості, сприяння діалогу й утвердження, прагнучи змін у різних сферах суспільного життя.

На екологічному розвитку зупинимось детальніше, адже екологічна проблема є глобальною проблемою сучасності, і розвиток екологічної свідомості має неабияке значення для нової економічної людини.

Під екологічним розвитком ми розуміємо процес, спрямований на конструктивну зміну відношення економічної людини та суспільства в цілому до довкілля. На наш погляд, екоцентризм переорієнтовує ціннісні орієнтації нової економічної людини на планету Земля: вона є центром Життя, вона – ціле, а люди – лише її складові. Це – наш дім, і ми живемо в нім. Така фундаментальна філософія забезпечить онтологічне сприйняття, яке заперечує існування будь-яких відмінностей між людиною та природою, що будуть достатніми для оголошення людини найвищою цінністю. Екоцентризм забезпечує природоцентристську систему цінностей.

Прибічники екоцентризму висувають радикальний виклик антропоцентризму, який призвів до руйнування довкілля, так як природа використовувалась для забезпечення потреб людини. Екоцентрична етика спрямована на розробку систематичного базису для захисту природного середовища. Еколог А. Нейсс визначає антропоцентризм головною причиною екологічної кризи. Як відзначає С. Роу, екоцентричний світогляд базується на твердженні про те, що в порівнянні з важливою частиною природи – людством, вся екосфера безумовно важливіша: вона є найбільш складною, креативною, інтегрованою навіть за сам час. Навколишнє середовище, яке визначається антропоцентризмом, як матеріали, призначені для використання людиною, для слугування їх потребам, насправді є джерелом та підтримкою людства, геніальною та творчою матрицею життя. Зародження екоцентричної етики пов'язують з іменем А. Леопольда, за якою всі біологічні види (в тому числі люди), виступають продуктом тривалого еволюційного процесу і тому між собою тісно пов'язані в життєдіяльності. Головною ідеєю А. Леопольда є ідея «Етики землі», і завданням екоцентризму є збереження повноти екосистем та екологічних процесів. Розрізнення понять «біоцентризм» та «екоцентризм» досить нечітке, ключовою відмінністю є взаємодія живих та неживих систем в екоцентризмі, та виключно живих систем в біоцентризмі.

У 2004 році Т. Москвін та С. Роу в журналі «Biodiversity» опублікували «Маніфест Землі», який став платформою, що об'єднує більш ранні роботи з екологічної етики, зокрема, Платформу глибинної екології, Всесвітню хартію природи, Статут (Хартія) Землі. Маніфест Землі переносить акцент з незаперечної цінності життя людини на Екосферу як складну систему органічних, неорганічних та симбіотичних структур і процесів на планеті Земля. Маніфест Землі включає 11 принципів, 6 перших з яких позиціонуються як головні, і 5 останніх – як принципи

Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина: площини філософської рефлексії»

дії. Основні: екосфера – головна цінність для людини; відновлювальна та репродуктивна здатність екосистем Землі залежить від їх цілісності; Земля – основоположне світоглядне поняття, яке підтверджується історією природи; екоцентричні моральні принципи ґрунтуються на усвідомленні місця людини в природі; головною цінністю екоцентричного світогляду є розмаїття екосистем та культур; екоцентричні моральні принципи підтримують соціальну справедливість. Принципи дії: захист та збереження творчого потенціалу Землі; зменшення народонаселення Землі; зменшення обсягів ресурсів, які використовує людина; створення екоцентричної системи управління; поширення головних ідей Маніфесту.

В ХХІ ст. проблема взаємодії екології та економіки набуває надзвичайної актуальності, зокрема, різні аспекти цього питання висвітлюють Я. Кульчицький, С. Злупко. Серед екологічних концепцій економічних систем найбільшого поширення отримала Екологічна парадигма економічної науки С. Подолинського. Науковець робить висновки про те, що загальна кількість енергії, яку ми одержуємо від поверхні Землі, з її нутра і від Сонця, поволі зменшується, одночасно з цим збільшується нагромадження енергії на поверхні Землі; це збільшення відбувається під впливом праці людей і тварин (під працею розуміється кожне уживання механічної або фізичної сили людей або тварин, яке веде до збільшення бюджету енергії на земній поверхні); людина (якщо розглядати її, як термічну машину) має певний економічний коефіцієнт, який зі зростанням потреб людини все зменшується; одночасно продуктивність праці зростає в вищій мірі, ніж зменшується економічний коефіцієнт і, таким чином, потреби задовольняються легше і в більшій кількості; доки людина має змогу розпоряджатися такою кількістю хімічних споріднень і вільної механічної праці, що ця кількість перевищує його власну силу стільки разів, скільки разів знаменник економічного коефіцієнта більший від чисельника, – доти існування людства матеріально забезпечене. Таким чином, найкращими способами господарювання визнаються ті, що сприяють нагромадженню енергії на Землі.

В. Вернадський, розробляючи своє вчення про ноосферу, фактично завершив теоретичну концепцію С. Подолинського. Основним фактом геологічної історії мислитель визнає створення культурної біохімічної енергії. У своїх роботах науковець розглядає ноосферу як такий стан біосфери, в якому в якості нової небувалої на планеті геологічної сили повинні виявлятися розум та спрямована ним праця людини, тобто, ноосфера є глобальною еколого-економічною системою. Ноосферу можна розглядати як єдність природи і культури; серед її складових – антропосфера (сукупність людей як організмів), техносфера (сукупність штучних об'єктів, створених людиною, та природних об'єктів, змінених в результаті діяльності людства) та соціосферу (сукупність соціальних факторів, характерних для певного етапу розвитку суспільства і його взаємодії з природою).

Книга Г. Паулі «Синя економіка» пропонує дороговкази стосовно переорієнтації економіки до моделювання на основі природних екосистем. Ми повністю погоджуємось і підтримуємо позицію автора, що апелює до зміни економічної свідомості людини та переорієнтації на нове економічне мислення: наслідуючи природні процеси, можна створювати нові успішні бізнес-моделі, які матимуть значні економічні, соціальні та екологічні вигоди. Книга пропонує

Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина: площини філософської рефлексії»

альтернативу звичайним індустріальним процесам, зміщуючи акцент з простого використання природних ресурсів на екологічні технології. Тим самим, в умовах соціального підприємництва при підтримці держави можна розробляти інноваційні бізнес-проекти, що могли б приносити економічну вигоду та конкурувати з традиційними підходами.

Розробкою соціальних індикаторів життя людини та суспільства в цілому науковці почали займатися з II половини XX століття. І, звичайно, звернулись до категорії якості. Вона відображує одну з сторін об'єктивної реальності – визначеність, що реалізує себе в сукупності окремих якостей. Якість об'єкта не зводиться до його окремих властивостей, а пов'язується з об'єктом як з певною цілісністю, охоплює його повністю, і тому представляє собою онтологічну характеристику. Разом з тим, якість є інструментом ідентифікації об'єкту, що дає можливість поєднувати їх на основі спільних рис чи виокремлювати з множини. У 1986 р. Міжнародна організація зі стандартизації зробила спробу стандартизувати формулювання цього поняття, і в 1994 р. під якістю почали розуміти сукупність характеристик об'єкта, що відносяться до його здатності задовольняти встановлені потреби. При цьому під об'єктом розумілись діяльність, процес, система, окрема особистість, продукція, тощо. Однак однозначного визначення цього поняття немає. Один з провідних філософів бізнесу Б. Трейсі вважав життя кодовим замком, до якого правильно слід підібрати цифри, і тоді можна отримати все, що забажаєш.

В результаті тривалих дискусій в II половині XX ст. науковці сформували 2 поняття, які прийняли за основоположні соціальні індикатори – «рівень життя» та «якість життя». В найбільш загальному значенні під рівнем життя розумівся рівень задоволення матеріальних потреб людини в кількісному вираженні (коли існуючий рівень порівнюють з певним нормативним показником). Якість життя – рівень задоволення нематеріальних потреб, він відображує суб'єктивну оцінку соціального та культурного комфорту. При цьому елементи якості життя в кожній державі відрізнялись залежно від ідеологічних та культурних установок, зокрема, якість життя в соціальних державах консервативного типу співвідносилась з свободою, справедливістю, освітою, повною зайнятістю населення. Ліберальна ж концепція соціальної держави пов'язувала якість життя з наявністю соціальних можливостей при свободі вибору засобів їх досягнення, тощо.

Серед показників життєвого рівня населення, які пропонувались в 70-х роках XX ст. найбільшу популярність отримав індекс фізичної якості життя, розроблений в США, він включав в себе показник смертності немовлят, середню тривалість життя, рівень грамотності населення. Еталоном вважалась країна, для якої рівні цих показників відповідно 7%, 77 років, 100 %. Ініціатором та спонсором ряду досліджень якості життя на міжнародному та національному рівнях є ЮНЕСКО, результати публікуються в європейських журналах – «Donnees Sociales» «Social Ultveckling» «Social Trends». Результатом численних досліджень, які проходили під егідою ООН в кінці XX ст. стали 10-річні програми розвитку світового співтовариства. Для їх реалізації було створено спеціалізовану Програму розвитку ООН (ПРООН), яка сприяє країнам-учасникам у вирішенні національних проблем в області захисту прав населення, гендерної проблематики, боротьби з ВІЛ, тощо.

Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина: площини філософської рефлексії»

З 1974 р. видається журнал «Social Indicators Research», в якому представлені результати досліджень якості життя. Показники якості життя постійно поповнювались та урізноманітнювались. В кінці ХХ століття експерти ООН удосконалили перелік показників, і запропонували широку систему об'єктивних показників якості життя, що дають можливість об'єднувати соціально-демографічну статистику на наднаціональних, національних та регіональних рівнях. Введено в обіг категорію «розвиток людини» і показник ІРЛ (індекс розвитку людства), пізніше – ІРЛП (індекс розвитку людського потенціалу, Human Development Index, HDI). На сьогодні цей показник є стандартним інструментом порівняння рівня життя громадян різних держав і регіонів. Він розраховується за формулою $I_0 = (I_1 + I_2 + I_3)/3$, де I_1 – індекс тривалості життя при народженні (довголіття), він дає можливість робити комплексні висновки про здоров'я населення, якість харчування, розвиток спорту, охорони здоров'я тощо); I_2 – індекс рівня освіти (розраховується як сумарний показник індексу грамотності дорослого населення та сукупної частки учнів та студентів); I_3 – індекс рівня життя, що дорівнює скорегованому реальному ВВП на душу населення, розрахованому з врахуванням паритету купівельної спроможності.

На наш погляд поняття «добробут» включає в себе і рівень життя, і якість життя. Добробут як ступінь задоволення потреб людини (на індивідуальному рівні) чи суспільства (на рівні держави) характеризує забезпеченість населення необхідними матеріальними і духовними благами. Під якістю життя розуміється сприйняття людьми свого положення в житті залежно від культурних особливостей і системи цінностей, від мети, очікувань, стандартів; це рівень задоволення особистості своїм життям за її власною суб'єктивною самооцінкою. Ці поняття часто використовуються в якості синонімічних. В сучасному світі категорія якості життя є однією з центральних в наукових та практичних розвідках філософів, економістів, менеджерів, соціологів, статистиків, політологів, медиків тощо. Якість життя ми розглядаємо як одну з найважливіших соціально-філософських категорій, адже це інтегральне поняття, яке відображує суб'єктивну та об'єктивну оцінку рівня життєдіяльності населення в конкретному культурно-історичному контексті. Якість життя визначає буття економічної людини, і проявляється через конкретну відповідність умов життя її потребам.

Міра реалізації сукупності потреб є показником якості життя. Відповідно, для того, щоб забезпечити якість життя, необхідно проводити моніторинг потреб різних груп населення, а потім розробити та реалізувати заходи по їх задоволенню. Загальні підходи до забезпечення потреб повинні гарантуватися людині в державі Конституцією. Якість життя включає в себе сукупність параметрів, які відображують вимір буття особистості з оцінкою її фізичного та психічного стану, соціальних відносин, організації дозвілля, охоплює все розмаїття сфер її життєдіяльності. Якість життя – в оптимальному поєднанні параметрів здоров'я, дозвілля, зайнятості, освіти, професійного та соціального росту, захищеності прав та свобод, безпеки, чистоти навколишнього середовища тощо. Поняття, що характеризує кількість якості, можна визначити як «рівень якості життя». Для України необхідно виробити теорію управління якістю життя в ХХІ столітті, і це завдання потребує комплексного підходу зі сторони державних структур, насамперед, необхідно обрати систему показників, які дають можливість розкрити

Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина: площини філософської рефлексії»

структуру та зміст поняття «рівень якості життя», яка на сьогодні точно не конкретизована.

Під соціальною справедливістю ми розуміємо міру відплати за заслуги при рівності всіх громадян, яка включає в себе як зрівняльний, так і розподільчий аспект: кожен громадянин за результати своєї діяльності в процесі реалізації в державі економічної та індивідуальної свободи отримує те, що заслуговує – як в плані нагород чи покарань, так і в соціальній ієрархії. Поняття соціальної справедливості є наскрізним у соціальній філософії. Часто вона розумілась в якості ідеальної мрії, цінності, недосяжного абсолюту. З одного боку, соціальна справедливість є орієнтиром ідеального бачення реальності в організації взаємовідносин у суспільстві, морального відношення до людини, яка повинна скріпляти солідарність між людьми, належного державного правління, а з іншого – це поняття дуже розпливчате, його по-різному трактують, ним маніпулюють в передвиборчих кампаніях.

Формула справедливості в демократичних відношеннях постійно потребувала свого уточнення, а тому пошуки адекватної відповіді постійно продовжуються в гуманітарних науках. Ринкова економіка, навіть в умовах соціальної орієнтації, сама по собі не може забезпечити справедливий розподіл доходів. Вона диференціює прибутки, в результаті чого частина населення опиняється за межею бідності. Цим породжується потреба у соціальному захисті, який повинна здійснювати держава. Часто поняття «соціальний захист» та «соціальна захищеність» не розрізняються, і використовуються як синонімічні, на наш погляд, їх треба відокремлювати. Під соціальним захистом ми розуміємо комплекс заходів (економічних, соціальних, правових), які надає та здійснює держава для забезпечення усіх соціальних груп населення країни можливостями підтримки певного рівня життя. Соціальна захищеність же – це сукупність законодавчо закріплених гарантій, що захищають будь-якого громадянина країни від економічної та соціальної деградації в результаті безробіття, хвороби, виробничої травми, народження дитини, інвалідності, старості тощо. Принципом справедливого розподілу доходів можемо визначити солідарність.

Сьогодні одним з ефективних шляхів підняття національної економіки, є соціальне підприємництво, принципи якого є значно поширеними в Європі, – це групи окремих громадян, що об'єднуються в громади, і беруть на себе безпосередню відповідальність за свій власний розвиток. Такі спілки можуть мати різну назву, однак, суть залишається: починаючи від споживчих соціальних товариств і закінчуючи сільськогосподарськими виробниками, разом вони не просто шукають шляхи заробітку, але й одночасно розвивають навколо себе необхідну інфраструктуру для життя та добробуту їхніх сімей. Тема соціального підприємництва не є новою, так, наприклад, відомий український філософ ХХ століття, митрополит Андрій (Шептицький), був справжнім соціальним підприємцем. В основі соціального підприємництва – народний капітал, формула якого мобілізація обігових коштів плюс раціональне використання ресурсів території та краю помножене на використання наявних можливостей у праці та професійності членів громад, що породжує велику продуктивність якості і солідарність у їхніх спілках.

Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина: площини філософської рефлексії»

Пропагуючи соціальне вчення А. Шептицького, показує, яких слід правил дотримуватись, щоб підняти економіку на вищий щабель розвитку, називаючи ці правила «10 правил ведення бізнесу»:

1. Шукай правду, а не прибутку. Справжній добробут є тільки тоді, коли отриманий завдяки твоїй праці, яка принесла користь і щастя іншим. Наслідуй засаду не інвестиції – бізнес – прибуток, а мудрість – творчість – добробут.

2. Притримуйся законів етики та духовності, не роби іншим того, чого не бажаєш собі. Не роби з гроша божка для себе. Гріш – це засіб, а ціллю має бути збереження дару життя, гармонія з іншими, собою та Богом.

3. Не зловживай довірою інших, будь свідомий і своїх прав, і своїх обов'язків. Розвивай те, що є прекрасне, а не роби гроша на людських вадах та слабкостях. Будь винахідливим та творчим.

4. Пам'ятай: віддавати принаймні 10 відсотків на корисні справи для громади, вразливих верств. Тобто люби ближнього, як себе самого. Це і є справжній відпочинок і свято: бачити щасливими людей навколо себе. Не використовуй це для самореклами, а відчуй обов'язок перед суспільством, що дає змогу тобі стати заможним.

5. Не забувай, що первинне значення економіки – це турбота про дім (йокос-номос). Твоя приватна власність не є лише те, що придбав, а й світ навколо тебе, що є тим справжнім домом, в якому живеш (планета, природа, ресурси, територія). Не руйнуй довкілля заради прибутку.

6. Твоя діяльність не має нести зuboжіння та смерть іншим, не затримуй заробітної плати, шануй право інших на гідну винагороду, не використовуй різні спекулятивні схеми, не доробляйся на кволих людях, що не можуть себе захистити.

7. Не руйнуй сімей, турбуйся про добробут. Турбуйся про спорт та здоровий спосіб життя. Не економ на безпеці для своїх робітників.

8. Не кради майбутнє у своїх дітей, не руйнуй своїх і чужих талантів, не лобіюй законів, що руйнують справедливість і мир.

9. Не поширюй інформацію про продукти і діяльність, що не мають якості. Не вживай медіа для маніпуляції людьми в економіці. Зосередься на якості, щоб було радісно продавати і виробляти те, що дійсно потрібно людям. Заощаджуй і не витрачай кошти на надмірну розкіш: пам'ятай, що інші вклали свою лепту у твій добробут – тому допомагай не тільки бідним, а й талановитим.

10. Неси добру звістку, роби добро. Пізнай красу світу, а не руйнуй її. Твій стан – це навчитися давати, а не брати. Тому не кради те, що не є твоїм, а розвивай таланти та здібності. Тільки так станеш справжнім господарем на землі.

Отже, під стратагемами діяльності економічної людини ми розуміємо конкретні шляхи досягнення економічних особистих цілей в умовах соціального ринкового господарства. Серед них найголовніші такі: дотримання в особистісній економічній діяльності орієнтації на спільне благо; особиста участь кожного у справах територіальної громади, активна громадська позиція та врахування принципу субсидіарності та ретинітету; міжрелігійний діалог у вирішенні економічних питань, професійне та організаційне лідерство в рамках своєї соціальної позиції на робочому місці; відношення до довкілля та до планети в цілому як до власного дому; визнання екосфери важливою особистою цінністю, участь та ініціювання заходів різного рівня, спрямованих на збереження довкілля,

**Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина:
площини філософської рефлексії»**

використання у побуті використання у своїй професійній діяльності «10 правил ведення бізнесу»; прагнення до підвищення соціальних індикаторів свого життя шляхом участі в організації соціального підприємництва у власному регіоні проживання, просвітницька робота серед населення.

Література:

1. Canadian Social Trends. 1986 – 2012. URL: <http://publications.gc.ca/site/eng/9.505001/publication.html>.
2. Donnees sociales. Paris, 1973 – 2016. URL: <http://trove.nla.gov.au/work/11366438?q&versionId=13330462>.
3. Hegel G. W. F. Dokumente zu Hegels Entwicklung / herausgegeben von Johannes Hoffmeister. Stuttgart, 1936. XII, 476 S.
4. Mosquin T., Rowe J. S. A Manifesto for Earth. *Biodiversity*. 2004. Vol. 5, Issue 1. P. 3 – 9. URL: <http://www.ecospherics.net/pages/EarthManifesto.pdf>.
5. Müller-Armack A. Wirtschaftslenkung und Marktwirtschaft. Hamburg, 1947. 144 S.
6. Naess A. The Deep Ecological Movement: Some Philosophical Aspects. Foundations of environmental philosophy. Boston, 2003. P. 402 – 416.
7. Naess A., Sessions G. Basic Principles of Deep Ecology. URL: <https://theanarchistlibrary.org/library/arne-naess-and-george-sessions-basic-principles-of-deep-ecology>.
8. Naess A., Sessions G. The Deep Ecology Platform. URL: <http://www.deepecology.org/platform.htm>.
9. Petinova O. B. Ecocentrism in the New Homo Economicus' Outlook Paradigm. *Intercultural communications*. Tbilisi, 2015. № 24. P. 150 – 155.
10. Petinova O. B. Economic Sphere as Determinant of Becoming of Market Personality. *Psihologie. Pedagogie specială. Asistența socială*. Chișinău (Moldova), 2013. Nr. 2 (31). P. 36 – 43.
11. Petinova O. B. Problem Field and the Peculiarities of economic sphere of individual's existence. *Идеи: философско списание*. Пловдив (България), 2013. Брой 5 (15). С. 57 – 64.
12. Rowe J. S. Ecocentrism and Traditional Ecological Knowledge. URL: http://www.ecospherics.net/pages/Ro993tek_1.html.
13. Rowe J. S. Ecocentrism: the Chord that Harmonizes Humans and Earth. URL: <http://www.ecospherics.net/pages/RoweEcocentrism.html>.
14. Stigler G. J. Smith's Travels on the Ship of State. *History of Political Economy*. 1971. Vol. 3, No 2. P. 265 – 277.
15. Tansley A. G. The Use and Abuse of Vegetational Concepts and Terms. *Ecology*. 1935. Vol. 16, No. 3. P. 284 – 307.
16. The Eight Points of Deep Ecology. URL: <http://www.ecospherics.net/pages/eightpoints.html>.
17. Алексеєва К. А. Оцінка інтелектуального капіталу в соціально орієнтованій ринковій економіці. *Економіка та держава*. 2009. № 1. С. 84 – 87.
18. Амінова О. В. Роль духовних цінностей в економічній діяльності людини. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Філософія. Чернівці, 2008. № 414 – 415. С. 85 – 88.

**Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина:
площини філософської рефлексії»**

19. Амінова О. В. Соціально-ціннісний зміст економічної діяльності людини. Дис. ... канд. філос. наук, спец. 09.00.03. Київ, 2010. 180 с.
20. Амоша А. И., Прокопенко Н. Д., Иванов Е. Т. Каноны рынка и законы экономики. Кн. 4. Процесс распределения и общественные отношения. Донецк, 2001. 546 с.
21. Арутюнов В. Х., Мішин В. М., Свінціцький В. М. Методологія соціально-економічного пізнання. Київ, 2005. 352 с.
22. Базилевич В. Д., Ільїн В. В. Метафізика економіки. Київ, 2007. 718 с.
23. Базилевич В. Д. Інтелектуальна власність. Київ, 2006. 431 с.
24. Базилевич В. Д., Ильин В. В. Экономико-философская мысль современного мира. Київ, 2015. 821 с.
25. Бачинський Ю. Економічні підстави самостійності нації. Націоналізм: антологія / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. Київ, 2000. С. 133 – 146.
26. Бондаренко О. В. Українська економічна ментальність: соціально-філософський аналіз. Дис. ... доктора філос. наук, спец. 09.00.03. Запоріжжя, 2007. 391 с.
27. Боринштейн Е. Р. Логистика и развитие творческой личности: путь к homo genialis. Методологія та технологія сучасного філософського пізнання. Монографія: З. Атаманюк та ін. Одеса, 2016. С. 291 – 304.
28. Боринштейн Е. Р. Идеологеми філософії логістики. *Наукове пізнання: методологія та технологія*. Одеса, 2015. № 1 (34). С. 35 – 42.
29. Боринштейн Е. Р. Соціально-філософський аналіз економічної сфери життя суспільства. *Перспективи*. 2015. № 1 (63). С. 38 – 44.
30. Бункина М. К., Семенов А. М. Экономический человек. Москва, 2000. 176 с.
31. Буян І. Статус людини в існуючій економічній системі. *Психологія і суспільство*. 2007. № 3. С. 35– 54.
32. Вернадський В. І. Декілька слів про ноосферу. *Людина і довкілля*. У 2х кн. Кн. 2. Київ, 1995. С. 427.
33. Геєць В. Соціогуманітарні складові перспектив переходу до соціально орієнтованої економіки в Україні. *Економіка України*. 2000. № 1. С. 4 –11.
34. Гелд Д. Демократія та глобальний устрій. Київ, 2005. 358 с.
35. Герасимова Е. М. Економічні знання у дискурсі становлення глобалізованого світу: соціально-філософський аналіз. Дис. ... доктора філос. наук, спец. 09.00.03. Київ, 2009. 460 с.
36. Гіденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя. Київ, 2004. 100 с.
37. Глотов Б. Б. Проблема трансформації України в Західноєвропейську цивілізацію. *Актуальні проблеми духовності*. Зб. наук. доповідей II Всеукраїнської конф. у Кривому Розі. Київ, Кривий Ріг, 1997. Вип. II. С. 157 – 165.
38. Глушко Т. П. Філософія економіки у структурі сучасної гуманітарної освіти. Київ, 2008. 211 с.
39. Глушко Т. П. Філософія економіки: структурно-методологічний аналіз. Дис. ... канд. філос. наук, спец. 09.00.03. Київ, 2006. 182 арк.
40. Головіна С. В. Формування нового соціального мислення як передумова підвищення конкурентоспроможності трудових ресурсів. *Актуальні проблеми економіки*. 2010. № 3. С. 220 – 226.
41. Грабинський І. М. Сучасні економічні системи. Львів, 1997. 176 с.

**Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина:
площини філософської рефлексії»**

42. Грішнова О. А. Людський капітал: формування в системі освіти і професійної підготовки. Київ, 2001. 254 с.
43. Гугніна Т. О. Моральна регуляція підприємницької діяльності (філософсько-управлінський аналіз). Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. упр., спец. 25.00.02. Київ, 2000. 19 с.
44. Данилишин Б., Куценко В. Інтелектуальні ресурси в економічному зростанні: шляхи поліпшення їх використання. *Економіка України*. 2006. № 1. С. 71 – 79.
45. Жуковський В. Журнал «Християнин і світ»: мета і завдання. *Християнин і світ*. Львів, 2009. № 1. С. 3.
46. Злупко С. Наука про органічний розвиток людини і довкілля: передумови виникнення екогомології. *Вісник Національної академії наук України*. 2002. № 10. С. 15 – 20.
47. Злупко С. Формування, розвиток і сучасний стан економічної системології в Україні. *Економіка України*. 2005. № 3. С. 77 – 83.
48. Злупко С. М. Сергій Подолинський – вчений, мислитель, революціонер. Львів, 1990. 192 с.
49. Ильин А. Н. Культура общества массового потребления: критическое осмысление. Омск, 2014. 208 с.
50. Ильин В. В. Власть и деньги. Киев, 2008. 560 с.
51. Ильин В. В. Магия денег. История, философия, жизнь. Киев, 2011. 590 с.
52. Ильин В. В. Философия богатства: человек в мире денег. Киев, 2005. 496 с.
53. Ильин В. В., Кулагин Ю. И. Философия экономики. Философия. В 2 ч. Ч. 2. Київ, 2002. Розд. 12. С. 343 – 371.
54. Компендіум соціальної доктрини Церкви. URL: http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/justpeace/documents/rc_pc_justpeace_doc_20060526_compendio-dott-soc_uk.pdf.
55. Корнієнко С. А., Корнієнко Т. Н. Філософські проблеми економічної парадигми ХХІ століття. *Філософія. Культура. Життя*. Дніпропетровськ, 2004. Вип. 24. С. 273 – 287.
56. Кульчицький Я. В. Екологічна парадигма розвитку економічної теорії у контексті посилення екологізації економіки. *Науковий вісник УкрДЛТУ*. Львів, 2005. Вип. 15.6. С. 220 – 224.
57. Кульчицький Я. В. Еколого-економічні системи (проблеми теорії і методології дослідження). Львів, 2003. 64 с.
58. Куценко В. Социально-экономическая сфера Украины: состояние, проблемы, перспективы. *Персонал*. 2004. № 2. С. 86 – 92.
59. Куценко В. І. Економіка освіти. Київ, 2003. 105 с.
60. Людина в сучасному світі: монографія. У 3 кн. Кн. 1: Філософсько-культурологічні виміри / кол. авт.: А. Ю. Васьків, Н. П. Гапон, З. Е. Скринник та ін. Львів, 2012. 578 с.
61. Маккоркводейл Р., Феарбразер Р. Глобалізація та права людини / Права людини: концепції, підходи, реалізація / під ред. Б. Зізік. Київ, 2003. 263 с.
62. Манжура В. И. Homo fortunatus: между энтропосом и антропосом. *Культурологічний вісник: науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряниці*. Запоріжжя, 2006. № 17. С. 117 – 122.

**Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина:
площини філософської рефлексії»**

63. Манжура В. И. Антропосоциокультурная тотальность (АСК) – поверхность и глубина. *Грані*. 2006. № 3 (47). С. 62 – 68.
64. Наесс А., Сешенз Дж. Платформа глибинної екології. URL: <http://zentrora.net/teksty/platforma-glibinnoyi-ekologiyi.html>.
65. Невідома Я. Г. Уявлення про «економічну людину»: еволюція поглядів. *Вісник Чернігівського нац. пед. ун-ту. Серія: Психологічні науки*. 2014. Вип. 121, т. 2. С. 44 – 47.
66. Невідома Я. Г. Уявлення про «економічну людину»: еволюція поглядів. *Вісник Чернігівського нац. пед. ун-ту. Серія: Психологічні науки*. 2014. Вип. 121, т. 2. С. 44 – 47.
67. Овсянкіна Л. А. Мораль в системі економічної життєдіяльності людини та суспільства (соціально-філософський аспект). Дис. ... канд. філос. наук, спец. 09.00.03. Київ, 2003. 198 с.
68. Осінська-Львівська О. Б. Теоретичні концепції соціального ринкового господарства. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2009. Вип. 19.7. С. 186 – 192.
69. Остапенко І. Г. «Homo economicus» у контексті методологічного аналізу. *Перспективи*. 2013. № 4 (58). С. 71 – 73.
70. Офіційний сайт Українського інституту екології людини. URL: <http://uies.org.ua/uk>.
71. Офіційний сайт Українського кооперативного альянсу. URL: <http://www.usa.coop/index.html>.
72. Паулі Г. Синя економіка: 10 років, 100 інновацій, 100 мільйонів робочих місць: доповідь Римського Клубу. Таос, 2012. 320 с.
73. Петінова О. Б. Глобалізація в історико-філософській ретроспективі. *Вісник Інституту розвитку дитини*. Серія: Філософія. Педагогіка. Психологія. Київ, 2014. Вип. 31. С. 25 – 30.
74. Петінова О. Б. Глобалізація в освіті як філософська проблема. *Наукове пізнання: методологія та технологія*. Одеса, 2012. № 1 (28). С. 123 – 128.
75. Петінова О. Б. Економічна сфера суспільства: філософське осмислення. *Грані: науково-теор. і громадсько-політ. альманах*. Дніпропетровськ, 2012. № 7 (87). С. 57 – 60.
76. Петінова О. Б. Екоцентризм у світоглядній парадигмі нової економічної людини. *Грані: науково-теор. і громадсько-політ. альманах*. Дніпропетровськ, 2013. № 12 (104). С. 129 – 134.
77. Петінова О. Б. Нова економічна людина – образ людини майбутнього: методологічний інструментарій дослідження. *Future Human Image*. Kiev, 2014. № 1 (4). Р. 89 – 95.
78. Петінова О. Б. Економічна людина у соціально-філософському дискурсі: дис. ... д-ра філос. наук: 09.00.03 / ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», 2017. 503 с.
79. Порожня В. М., Кухарева Л. В. Моделювання розвитку людського потенціалу як головного фактора економічного зростання. *Економіка і прогнозування*. 2007. № 4. С. 124 – 140.
80. Радіонова І. Економічне зростання з участю людського капіталу. *Економіка України*. 2009. № 1. С. 19 – 30.
81. Радіонова І. Ф. Загальна економіка. Київ, 2008. 396 с.

**Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина:
площини філософської рефлексії»**

82. Разумовський С. О. Поліваріантність економічного мислення в соціокультурних реаліях. Дис. ... доктора філос. наук, спец. 09.00.03. Харків, 2009. 394 с.
83. Ринкова економіка: теоретико-практичні проблеми становлення в Україні. Київ, 1996. 382 с.
84. Рівень життя населення України / НАН України. Ін-т демографії та соц. дослідж., Держ. ком. статистики України. Київ, 2006. 428 с.
85. Саїтгареева О. Г. «Економічна людина» в сучасній Україні. *Нова парадигма: журнал наук. праць*. Київ, 2008. Вип. 79. С. 62 – 74.
86. Саїтгареева О. Г. «Економічна людина» в умовах глобалізації: соціально-філософський аналіз. Дис. ... канд. філос. наук, спец. 09.00.03. Запоріжжя, 2010. 205 с.
87. Сапелкіна О. В. Інтерпретація соціальної справедливості в сучасних соціологічних теоріях. *Вісник Академії праці і соц. відносин Федерації профспілок України*. 2012. № 1 (61). С. 62 – 64.
88. Свєреда З., Ворон Б. 10 правил бізнесу від Андрія Шептицького. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/10-pravyl-biznesu-vid-andreya-sheptyckogo>.
89. Свєреда З., Терещук Г. Як господарювати у рідній хаті – бізнес-школа митрополита Андрія Шептицького. URL: <http://www.radiosvoboda.org/a/27129569.html>.
90. Сингаївська А. М. Від «homo oeconomicus» до «new homo economicus». URL: http://novyn.kpi.ua/2009-3-1/10_Singajivska.pdf.
91. Сингаївська А. М. Від «homo oeconomicus» до «new homo economicus». URL: http://novyn.kpi.ua/2009-3-1/10_Singajivska.pdf.
92. Сингаївська А. М. Трансформації вищої економічної освіти у контексті переходу до стійкого розвитку суспільства. Дис. ... канд. філос. наук, спец. 09.00.10. Київ, 2011. 242 с.
93. Скринник З. Е. Гроші як соціокультурний феномен у вимірах практичної філософії. Дис. ... доктора філос. наук, спец. 09.00.03. Львів, 2007. 425 с.
94. Скринник З. Е. Українська людина в лабіринтах огрошевленого світу. *Університетська кафедра*. Київ, 2013. Вип. 2. С. 45 – 56.
95. Скрынник З. Э., Зотова Е. С. Человек в измерениях финансовой цивилизации. *Polityka Wschodnia*. Warszawa, 2013. № 1. S. 127 – 144.
96. Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй. Київ, 2001. 594 с.
97. Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху. Київ, 2006. 320 с.
98. Сомін М. В. Основні парадигми християнського ставлення до економіко-соціальної сфери. *Християнин і світ*. Львів, 2009. № 1. С. 22 – 24.
99. Соскін О. Визначення національної економічної моделі України: порівняльний аналіз можливих альтернатив. URL: <http://soskin.info/news/2897.html>.
100. Старовойт О. В. Економіка знань у стратегії інноваційного розвитку освіти. Дис. ... канд. філос. наук, спец. 09.00.10. Київ, 2010. 184 с.
101. Сторчевой М. Новая модель человека для экономической науки. *Вопросы экономики*. 2011. № 4. С. 78 – 98.
102. Суименко Е. И., Ефременко Т. О. Homo economicus современной Украины. Поведенческий аспект. Киев, 2004. 244 с.
103. Фезерстоун М., Леш С. Глобалізація, модерність і опросторовлення суспільної теорії: вступ. URL:

*Конспект лекцій до навчальної дисципліни «Сучасна людина:
площини філософської рефлексії»*

https://books.google.com.ua/books?id=CEZsxUUuZ4EC&pg=PA17&hl=uk&source=gsb_toc_r&cad=3#v=onepage&q&f=false.